

॥ श्रीगुरुःशरणम् ॥

श्री प. प. वासुदेवानन्दसरस्वती

ढैबेस्वामीमहाराज

विरचित

स्त्रीशिक्षा

श्री वासुदेवनिवास प्रकाशन

४२/१७, एरंडवणे, कर्वेपथ, पुणे, ४११ ००४

❁ प्रकाशक -

श्री. द. धुं. कवीश्वर, प्रधानविश्वस्त
श्री वासुदेवानंदसरस्वती स्वामीमहाराज व
श्री लोकनाथतीर्थ स्वामीमहाराज ट्रस्ट
श्रीवासुदेवनिवास ४२/१७ एरंडवणे,
कर्णेपथ, पुणे ४११ ००४

सर्व हक्क प्रकाशकाधीन

❁ मुद्रक -

श्री. मुकुंद वा. कुलकर्णी
एस्. बी. प्रिंटींग प्रेस,
३०८, वखारभाग, सांगली.

❁ प्रकाशन दिन -

पौष वद्य ८ शके १९१५
गुरुवार दि. ३ फेब्रुवारी १९९४

मूल्य- ८ रूपये

॥ श्रीगुरुःशरणम् ॥

श्री. प. प. वासुदेवानन्दसरस्वती

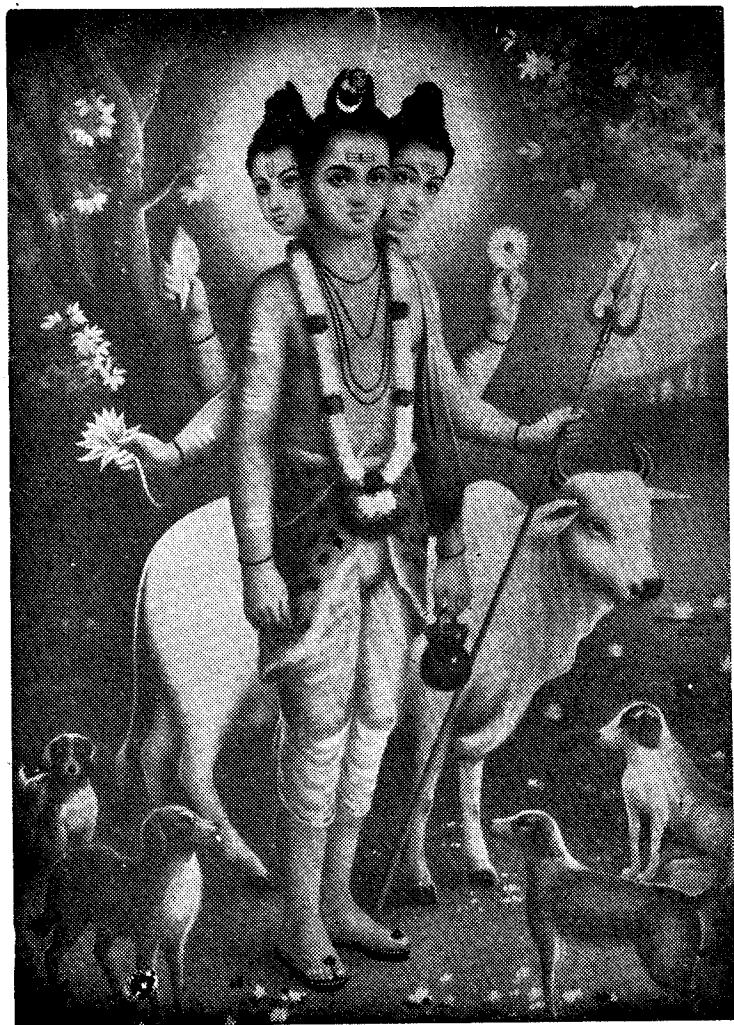
टैबेस्वामीमहाराज

विरचित

स्त्रीशिक्षा

श्री वासुदेवनिवास प्रकाशन

४२/१७, एरंडवणे, कर्वेपथ, पुणे, ४११ ००४

प. पू. श्रीदत्तमहाराज कवीश्वर,
पीठाधीश्वर, श्रीवासुदेव निवास, पुणे, यांचा

सुमंगल शुभाशिर्वाद

सोऽन्वथस्वियानसूयात्रिपुत्रो जज्ञेऽज ईश्वरः ॥

अचिन्त्याव्यक्तरूपोऽपि दत्तोऽर्च्यः स्मृति तोषणः ॥

श्रीसद्गुरुकृपेने श्रीवासुदेव निवास प्रकाशनातर्फे
यंदा तृतीय पुष्पातील 'स्त्रीशिक्षा' हा विभाग
स्वतंत्र प्रकाशित करण्याचा सुयोग येत आहे.

या ग्रंथाला प्रस्तावना सुविद्य, सात्त्विक, श्रीस्वामी
महाराजांचे संपूर्ण वाङ्मयावर पुणेविद्यापीठातून
'डॉक्टोरेट' पदवी प्राप्त केलेल्या सौ. सुनिता-
ताई ज. जोशी यांची लाभली, हा उत्तम असा
योगही श्रीकृपेनेच जमून आला आहे. श्रीस्वामी
महाराजांनी स्त्रियांसाठी पारमार्थिक मार्गदर्शन
करणारा हा ग्रंथ मुद्दाम मराठीत लिहिला आहे.
अशा मौलिक, महत्त्वाच्या ग्रंथाचे विशेषत्व
स्पष्ट करणारी ही प्रस्तावना आहे, ती सुद्धा
सुविद्य-स्वामीभक्त स्त्रीची आहे.

श्रीस्वामी महाराजांनी स्त्री मुक्तीच्या कळवळ्याने लिहिलेला हा सुबोध ग्रंथ आहे. याचे वाचन, मनन, चिंतन करून आपली जीवन दृष्टी विकसित करावी अशी बुद्धी सर्वही माता भगिनींना धीप्रेरक श्रीभगवान् दत्तात्रेयांनी प्रदत्त करावी अशी त्यांचे चरणी प्रार्थना आहे.

तसेच ग्रंथ प्रकाशन कार्यात सहभागी झालेल्या सर्वांना, सांगलीचे गुरुभक्त श्री. कुलकर्णी बंधू यांनी आपल्या एस्. बी. प्रिंटिंग प्रेसमध्ये मोठ्या श्रद्धेने या ग्रंथाची छपाई केली त्या सर्वांना आणि वाचकांना श्रीस्वामींची मंगलकृपा प्राप्त व्हावी ही श्रीचरणी प्रार्थना आहे.

सर्वांचा मंगलाकांक्षी

दत्तात्रेय धुंडिराज कवीश्वर

मार्गशीर्ष व।। १३, शके १९१५.

रविवार, ९ जानेवारी १९९४

श्रीवासुदेव निवास, पुणे ४.

卐 卐

श्री. प. प. वासुदेवानंदसरस्वती ग्रंथमाला

तृतीय खंडातील (मूळ)

प्रकाशकाचे निवेदनाचे उद्धरण

नमः श्रीदत्तगुरुवे हृद्वासोधौतिकारवे ।

स्वात्मज्योतिःप्रकाशाय सुखायानर्थशान्तये ॥१॥

श्रीपरमेश्वरकृपेने श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीग्रंथमालेचे तृतीयपुष्प आज प्रकाशित करण्याचा सुयोग येत आहे यामुळे अत्यंत आनंद वाटतो. श्रीमहाराजांचे सर्व ग्रंथ प्रकाशित करण्याचे हें महत्कार्य सुरू होऊन दोन वर्षे झालीं. ग्रंथमालेचे तीन खंड मंडळाला प्रकाशित करता आले. जवळ जवळ चौथा हिस्सा कार्य झालें असें समजण्यास हरकत नाही. ग्रंथ मुद्रित झाले तरी ते योग्य ठिकाणीं पोंचविणें हें एक कर्तव्य आहे. तरी याप्रमाणे ग्राहक मिळवून देण्याचा प्रयत्न सर्व गुरु-भक्तांनीं करून हें सत्कार्य पार पाडण्याचें श्रेय संपादन करावें. तशी सद्बुद्धि, सर्वातर्यामी परमात्म्यानें सर्वांना देऊन हें कार्य या पुढेही सर्वांचेकडून करवून घ्यावें अशी त्या प्रभूचे चरणाजवळ निरंतर प्रार्थना आहे.

प्रस्तुत खंडांत, सप्तशती गुरुचरित्र, श्रीदत्तलीलामृताब्धिसार, माघ-माहात्म्य हे तीन ओवीबद्ध ग्रंथ व स्त्रीशिक्षा, प्राकृत मनन व आत्मचिन्तन हे तीन गद्यात्मक संवादरूप ग्रंथ आलेले आहेत. मूळ गुरुचरित्र हें ब्राह्मणांनीं स्नानसंध्या करून सोवळघांनी वाचण्याचा संप्रदाय सर्वत्र आहे. शिवाय त्यांतील ओवीसंख्याही बरीच आहे. करितां ज्यांना मूळ गुरुचरित्र वाचण्याची शक्यता नाही अशा सर्व स्त्रीपुरुषांनाही गुरुचरित्र वाचण्याचें श्रेय मिळावें व त्यांचेकडूनही शास्त्रानुसारी वाङ्मय तप घडावें या उद्देशाने सप्तशतीगुरुचरित्र हा ग्रंथ श्रीमहाराजांनीं निर्माण केला असावा. या दृष्टीने श्रीमहाराजांनीं संग्रहविस्तरात्मक असे विविध ग्रंथ करून ठेवले असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणजे याचा अर्थ असा नाही की, संस्कृतज्ञांनी श्रीमहाराजांचे प्राकृत ग्रंथ वाचण्याचें कारणच नाही. प्राकृत ग्रंथांतूनही शास्त्ररहस्य स्पष्ट करण्याची श्रीमहाराजांची शैली अपूर्व आहे. सप्तशती-गुरुचरित्राचे शेवटीं असलेली 'जय तत्त्वज्ञाननिदान । अनसूयात्रिनंदन । त्वत्पद-

पद्मावरून । पंचप्राण ओवाळीन ' ही नुसती आरती जरी पाहिली तरी तेवढ्या-
वरूनच श्रीमहाराजांच्या अंतःकरणांतील भगवत्प्रेम व साधकांनीं कसें व्हावें हें
वर्णन करण्याची त्यांची अप्रतिम हातोटी सहृदय वाचकांच्या लक्षांत आल्यावांचून
राहणार नाहीं. भगवत्प्रेमानें संतांचें अंतःकरण ओथंबलें असल्यानें, ज्या ज्या
वेळीं भगवद्गुणवर्णनाचा प्रसंग येईल त्या त्या वेळीं त्या दिव्य प्रेमरसाचा अवि-
र्भाव त्यांच्या वाङ्मय कृतींत होत असतो. श्रीकृष्णप्रभु हस्तिनापुराहून द्वारकेंत
आले हें कळल्याबरोबर त्यांना पहाण्याकरितां हजारो लोक रस्तोरस्तीं धांवून
आले. कारण अत्यंत प्रेम ज्या वस्तूवर असतें ती वस्तु त्या प्रेमानुळें प्रत्येक वेळीं
नवीनच वाटत असते. हेंच वर्णन माघ कवीनें पुढील श्लोकांत केले आहे -
' दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयुर्मूरारिमारादनघं जनौघाः । अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा
नवं नवं प्रीतिरहो करोति ॥ ' अशा प्रेममय भूमिकेवरून श्रीमहाराजांकडून संग्रह-
विस्तरात्मक विविध ग्रंथ निर्माण झाले असावेत असेंही, त्यांचे ग्रंथाकडे या दृष्टीनें
पाहिलें असतां सर्वांना कळून येईल. तिसरी एक दृष्टी अशी कीं, ' जे जें भेटिजे
भूत । तें तें मानिजे भगवंत ' या उक्तीप्रमाणें श्रीमहाराजांनीं विविध प्रकृतिरूपानें
नटलेल्या विश्वात्म्याची, प्राकृत, संस्कृत विविध ग्रंथरूपानें सेवाच केली आहे
ही समजण्यास हरकत नाहीं. कोणाला अल्प ग्रंथ आवडेल तर कोणाला मोठा
त पडेल. कोणाला संस्कृत ग्रंथ वाचणे शक्य व आनंददायक होईल तर कोणाला
कृत ग्रंथ वाचनच तसें वाटेल. अशा विश्वरूपी श्रीहरीला त्या त्या अपेक्षित
कारांनीं संतुष्ट करणें हें फार मोठें ईश्वरपूजन आहे. हें ' किंबहुना चराचर ।
' आपणचि जाहला ' अशा पूर्ण स्थितीला पोचलेला एक ब्रह्मनिष्ठ पुरुषच करूं
केल. इतरांस तें केव्हांही शक्य नाहीं. परमात्माच विश्वरूपानें नटलेला आहे.
' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' हें ज्ञानच होणें अत्यंत कठीण आहे. त्याच्यानंतर तसें
आचरण. म्हणूनच ब्रह्मदेवांनींच याबद्दल निर्णय दिला आहे कीं - ' तथापि
भूमन् महिमागुणस्य ते बिबोधदुमर्हत्यमलान्तरात्मभिः ' - हे सर्वरूपी परमेश्वरा !
तुझा खरा महिमा शुद्धचित्त झालेले पुरुषच जाणू शकतील. असो. वरील सर्व
विवेचनाचें तात्पर्य, श्रीमहाराजांच्या ग्रंथांचें जसें जसें परिशीलन होत जाईल तसें
तसें त्यांचे पूर्ण ज्ञान, उत्तम भगवद्भक्ति, विश्वात्मभाव, अकर्वात्मता इत्यादि
अनेक लोकोत्तर गुण निदर्शनास आल्यावांचून राहणार नाहीत. ' कर्ता करविता
दत्त । वासुदेव निमित्त येथ । तत्पदीं अपिला हा ग्रंथ । तोच येथ आदिमध्यांतीं ॥
(स. गु. च.) ' गुरु तूंची देव तूंची । हेचि भक्ति करी साची । इत्यादि ओव्या
पाहिल्या म्हणजे हें सर्व लक्षांत येईल.

याप्रमाणें येंथें तर श्रीमहाराजांच्या ग्रंथांत-प्रतिपाद्य, परमात्मा किंवा त्यांच्या प्राप्तीचें शास्त्रोक्त साधन, प्रतिपादन करणारी श्रीमहाराजांची दिव्यवाणी, ती अशी कीं जिचें वर्णन ' सत्यवादाचें तप । माझ्या वाचें कोटी कल्प ' या श्रीज्ञानराजांच्या शब्दांतच करतां येईल आणि त्या वाणींतही साक्षात् परमात्म-प्रतीक असणारे महामंत्र ग्रथित केले गेलेले असा खरोखर त्रिवेणी संगमच झालेला असल्यानें, ही भावना ठेवून श्रीमहाराजांच्या ग्रंथांचें परिशीलन करणाऱ्या साधकांना ' याचि देही याचि डोळा ' अशी इष्टफलाची सिद्धि होणार नाही काय? खात्रीनें होईलच होईल.

स्त्रीशिक्षा व प्राकृत मनन हे दोन संवादात्मक ग्रंथ आहेत. हे ग्रंथ वेदान्तशास्त्रांतील प्रमेयें सुलभ रीतीनें समजण्यास अत्यंत उपयोगी पडणारे आहेत. थोडक्यांत, मराठी भाषेमध्ये या ग्रंथांतून श्रीमहाराजांनीं वेदान्ताचें सर्व सार आणलें आहे. श्रीमहाराजांचे बरेच ग्रंथ संस्कृत भाषेतच लिहिलेले आहेत. तथापि सामान्य जनांकरितां मराठी भाषेतही त्यांचे ग्रंथ आहेत. मराठी भाषेंत ग्रंथ करण्याचें कारण श्रीमहाराजांनीं एके ठिकाणीं सांगितले आहे, - ' त्रेधा पाप-तापहर ! त्याणें केला जो सादर । कार्तवीर्या बोध रुचिर । भाषांतर करूं त्याचें ॥१॥ या भाषेची प्रौढि आज । लोकां असे प्रायः मज । धीप्रेरकें दिधला उमज । निजगुज समजावया ॥२॥ ' (मा. मा) याप्रमाणें लोकांची अपेक्षा व योग्यता ओळखूनच ज्ञानी पुरुषांचा व्यवहार होत असतो हें सिद्ध झाले.

॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंह प्रसन्न ॥

श्री. प. प. वासुदेवानंदसरस्वती ग्रंथमाला तृतीय खंड

प्रथमावृत्तीची संक्षेपित

प्रस्तावना

चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।

ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥

श्रीज्ञानेश्वर.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांच्या वरील उक्तीप्रमाणें श्रीमत् परमहंस परि-
ब्राजकाचार्य श्रीवासुदेवानंदसरस्वती स्वामिमहाराज हे वाङ्मयीन मूर्तीनें विचारी
जीवांना आनंदस्थान होऊन राहिले आहेत. संत हे चालते बोलते कल्पतरूंचे बाग,
जिवंत चिंतामणींचे गांव किंवा अमृताचे चालते बोलते समुद्रच होत. हें
श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे संतवर्णन श्रीटेंबेमहाराज यांनाही यथार्थ लागू पडत आहे.

शरद् इंदुसारखा संत वाङ्मयाचा धवल यशोध्वज गेलीं सहाशें वर्षे
अवघ्या महाराष्ट्रांत फडकत राहिला आहे. अवघ्या महाराष्ट्राचें वातावरण साधु-
संतांच्या नामघोषांनीं दुमदुमून गेले आहे. शेकडों मैल त्यांच्या पालख्या मिरवल्या
जात आहेत. असें म्हणतात कीं इंग्लंडमध्ये कोणत्याही स्थानापासून ७० मैल दूर
गेलें कीं समुद्रदर्शन घडतें. त्याचप्रमाणें आपण असें म्हणूं कीं महाराष्ट्रांत कोण-
त्याही स्थानापासून पंचवीस तीस मैल दूर गेले कीं एखाद्या संत-समाधीचे दर्शन
होतें. आधुनिक कालांत महाराष्ट्रांतली संतांची ही परंपरा ज्यांनीं प्रामुख्यानें
टिकवून धरली त्यांत श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीचें स्थान अग्रभागीं आहे. या संतांनीं
मोक्षकल्पनेवर चढलेलीं रूढींचीं पुटें पार झाडून टाकलीं, आणि मोक्षासाठीं
ईश्वराचें नामस्मरण हा साधा आणि सोपा मार्ग जनतेला दाखविला. नामभक्तीचा
संदेश त्यांनीं घरोघर पोचविला असेंच नव्हे तर साधुसंतांच्यामुळेंच परमेश्वराची
मूर्ति आणि कीर्ति या गोष्टी वाढीला लागल्या असंच म्हणणें भाग आहे. “ भक्त

प्रसिद्ध झाले ज्ञानेश्वर नाथ नामदेव तुका । म्हणुनी विठ्ठल नामा रूपाचा
 वजर जाहला इतुका ॥ ” भगवद्भक्त-पांगारकरांनी भक्तीचे वसंत जे संत
 त्यांचा केलेला हा गौरव अगदी यथार्थ होय. ईश्वरभक्तीमुळे दुबळी मनो-
 वृत्ती तर नष्ट झालीच, शिवाय जीवनांत समतोलता आली, व्यवहारांत
 पावित्र्य आणि जीवनांत स्वास्थ्य आलं. एंजल्सन म्हटल्याप्रमाणे ईश्वराच्या
 कल्पनेचं साधुसंतांनी लौकिकीकरण केले हें त्यांचे सर्वांत मोठे कार्य होय.

संत केवळ बोलघेवडे नव्हते. पुराणांतली वांगी त्यांनी पुराणांतच
 ठेवली नाहीत तर ती स्वतःच्या जीवनांत उतरून दाखविलीं. त्यांच्या
 पवित्र जीवनांतच त्यांच्या यशाची वीजे रुजलेली आहेत. आधी केले मग
 सांगितले असा त्यांचा बाणा असल्यामुळे त्यांनी सांगितलेल्या तत्त्वांचे
 आचरण करणं लोकांना फार सुलभ वाटलं. तत्त्व आणि व्यवहार यांची
 दुर्मिळ सांगड संतजीवनांत आपल्याला पाहायला सांपडते. जागोजागी असें
 जिवंत आदर्श निर्माण जाहल्यामुळे समाजांत सद्गुण नि सद्दिचार यांचा
 सुगंध दरवळू लागला. शुचिता, बंधुता, संयमशीलता, नम्रता, निर्भयता
 अशा शत गुणांनी संतचरित्रे नटलेली आहेत. श्रीस्वामीमहाराजांचे जीवनही
 याच उज्वल परंपरेंतलं आहे. महाराजांचे वैराग्य, त्यांची तपस्या, ईश्वर-
 निष्ठा, स्मरणशक्ति, विद्वत्ता, चारित्र्य इतके प्रखर नि तेजस्वी होते कीं
 त्यांना लोक साक्षात् दत्तावतार मानू लागले. चराचर सृष्टींत जगन्निया-
 मकांकडे कृतज्ञताबुद्धीनें मागे वळून पाहाण्याची शक्ति फक्त मानवी
 मनांतच दिसून येते; परंतु त्या शक्तीचा योग्य उपयोग करणारे महा-
 राजांच्या सारखे संतच जगद्वंद्वं ठरत असतात. सद्गुणसंवर्धनांनें या जगांत
 शांतिमुखाची समृद्धि आजपर्यंत संतांनीच केली आहे. आत्मज्ञानानें महाराज
 कृतार्थ झाले होते, पण “ नारायण असे विश्वी । त्याची पूजा करीत
 जावी ।, किंवा “ विरक्ते असावे जगमित्र ” हाच त्यांचा आग्रह होता.
 म्हणूनच संसारी जीवांच्या शांतिमुखाकरितां ते उपनिषदादि वाङ्मयरूपी
 ज्ञानजलाचा वर्षाव करीत असत. त्याप्रमाणेच लोकांच्या शांतिमुखाकरितां
 मंत्रतंत्र व औषधादि व्यावहारिक प्रयत्नांनीही अर्हनिश झटत असत. यामुळेच

त्रिविध तापानें संतप्त झालेल्या जीवरूपी चातकांना महाराज हे शांति-जलानें पूर्ण असलेला मेघच वाटत. ज्ञानप्राप्तीनंतर प्रारब्धानुसार कोणतेही कर्म घडल्यास तें सिद्धांना बाधक होत नाहीं हा वेदान्तशास्त्राचा सिद्धांत महाराजांच्या आचारांतून अबाधित प्रात्यक्षिक रूपानेच प्रत्ययास येई. विचारांतीं विषवत् ठरणाऱ्या विषयाविषयीं कडकडीत विरक्त बनून सदा-चरणाचा मूर्तिमंत पुतळाच ते समाजापुढें उभा करीत असत. कितीही संपत्ति असतां समाधान न मानणारे जीव व कांहींही नसतां अखंड आनंदांत रममाण असणारे सन्त हे पाहिले म्हणजे ईश्वराच्या या अतर्क्य सृष्टीचा चमत्कार वाटतो. आध्यात्मिक संपत्तीवरच आधिभौतिक संपत्ति अधिष्ठित असली तरच ती सुखदायी ठरते. संपत्ति ही मागून येत नसते तर ती मागून (मागाहून) येत असते. म्हणजे असें की, आपली पात्रता उत्पन्न झाली कीं कोणतीही संपत्ति आपल्या मागून येत असते. या दृष्टीनेच संतांनीं शमादिषट्क संपत्ति ही स्वाधीन करून घेतल्यामुळेंच ते स्वानंद साम्राज्य संपत्तीचे अधिकारी झालेले असतात. आणि त्यामुळेंच मोरोपंत म्हणतात त्याप्रमाणें “ विश्वात्मा मीच संत हे जाण ” असें षडगुणैश्वर्य-संपन्न परमेश्वरालाही म्हणावें लागतें.

सर्व सामान्य माणसांना दुःख सुसह्य व्हावें म्हणूनच कीं काय ते आपल्या मार्गें आपलीं वाङ्मयीन मूर्ति ठेवून जात असावेत. “ थोर पुरुष आगल्या हातांनीच आपलीं स्मारकें उभारून जातात. ” या सुभाषिताचा अर्थही हाच होय. महाराजांच्या वैराग्यसंपन्न जीवनांतून निर्माण झालेलें वाङ्मय हें तसेंच सद्भिचारप्रवर्तक असावें हें अगदीं स्वाभाविकच म्हटलें पाहिजे. इथें भक्तीचा देव आहे. भक्तीच्या उमाळघांतूनच हें काव्य बाहेर आलेलें असल्यामुळें काव्यबुद्धीचे चमत्कार आपल्याला चकीत केल्यावाचून सोडीत नाहीत. महाराजांचे हें भाषाप्रभुत्व निःसंशय उल्लेखनीय आहे. या चमत्काराबरोबरच कलेचा मोहक विलास मधेंच येऊन जातो. सहज-सुंदर-तेनें चरित्र कथन करण्याच्या महाराजांच्या शैलीला कृष्णेचा संथ नि प्रसन्न ओष आहे. शैलीचा हा प्रसाद त्यांच्या स्त्रीशिक्षा या प्रकरणांत विखरून राहिला आहे. स्त्रीशिक्षा वाचतांना एकनाथांच्या “ भारुडांची ” आठवण

जाहल्यावाचून राहात नाही. वेदान्त हें सूत्रांना मिष्टान्न असलें तरी सर्व सामान्य माणसांना तें रुचकर लागतेंच असें नाही. तो रुचकरपणा वेदान्तांत निर्माण व्हावा यासाठीं भिन्न भिन्न लोकांना तो त्यांच्या त्यांच्या भाषेतच सांगितला गेला पाहिजे. या जाणीवेनेच महाराजांनी स्त्रियांना त्यांच्या भाषेतच वेदान्त सांगितला आहे. तो सांगतांना काव्य आणि तत्त्व यांचे पेंच अगदीं बेमालूम बसून गेले आहेत. “ प्रबोध पहाट बाहेर जहाली जखडी विवेक लोचन । उठी उठी सत्वर बाई सोडि या मायाशयना, सरली आवधि निशा आता गाढतमा उरविना, गुरुप्रसाद अङ्गोदय हा सांवर साघनवसना । ” अहा मायबापा लोटुनि देशी । मज दिननिशी सासुरवाशी ॥ ... चितोबा मामाजी फजिती माजी । करिती प्रवृत्ती सासु मज भाजी ॥ तूष्णा हे नणदूली लावालावी भली करी । लावी कली आपण ही भली ॥२॥ ” असे अनेक दाखले सापडतील.

स्त्रियांनाही मोक्षाचा दरवाजा खुला करणारे स्वामी महाराज हे, चंद्रभागेच्या तीरी ज्यांनीं साऱ्यांना आध्यात्मिक समतेचा संदेश ऐकविला, त्यांच्याच परंपरेंतले होते. भागवत धर्माचा संदेश दत्तसंप्रदायांत होताच या दत्तसंप्रदायाचे पुनरुज्जीवन स्वामींच्या दिव्य विरागी व्यक्तिमत्वामुळेच होऊं शकलें. आणि पुनः चंद्रभागा नि इंद्रायणी यांच्या वाळवंटांत जगद्गुरु श्रीतुकाराममहाराजादि संतांनीं केलेल्या नामघोषाप्रमाणेंच कृष्णा व नर्मदेच्या वाळवंटांतही कर्म, उपासना व ज्ञान या त्रयीच्या उपदेशाचा डांगोरा स्वामीमहाराजांचेकडूनही पिटला गेला.

गुरुमहाराजांच्या वाङ्मयसेवेविषयीं माझ्यापेक्षांही सर्व दृष्टीनें गुरुभक्त पंडित दत्तात्रेयशास्त्री कवीश्वर हे अधिकारसंपन्न असतां केवळ माझा गौरव करावा म्हणूनच हें प्रस्तावना-लेखनाचें कार्य मीं करावें असें सुचविलेबद्दल त्यांचाही कृताज्ञतापूर्वक उल्लेख करणें हें माझे कर्तव्यच समजतों.

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी महाराजांच्या कालानंतर विद्वत्ता व वैराग्यादि सद्गुणांनाही भूषविणा-या संतांचें नांव सांगावयाचें झाल्यास श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीस्वामीमहाराज यांचेंच नांव प्रामुख्याने सांगता येईल. सुखदुःखमिश्रित अशा या व्यवहारप्रधान जगांत केवळ सोलीव सुख कोणतें हें फक्त साधुसंतांनीच स्वानुभवानें आमच्यासारख्या सामान्य संसारी जीवांना सांगून ठेविलें आहे.

शेवटीं श्रीवासुदेवानंदसरस्वतींसारख्या ब्रह्ममूर्ती संतांचें वाङ्मय दिवसेंदिवस जनतेला अधिक प्रिय वाटत जावो व तद्वारा सद्गुणसंवर्धन-मूलक शांतिसुखाची समृद्धी सर्वच जगामध्ये होत जावो हीच त्या जग-न्नियामक परमेश्वराच्या चरणकमलीं अनन्य भावानें प्रार्थना आहे. हीच प्रार्थना श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या भाषेत आपण सर्वच मंडळी म्हणूं या, कीं-

किंबहुना सर्व सुखी ।

पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं ॥

भजिजो आदिपुरुषी ॥ अखंडित ॥

श्रीज्ञानेश्वरभक्त

ता. २३-१०-५२
पांडवपंचमी शके १८७४

कल्याण श्रीपाद कुलकर्णी
इचलकरंजी

प. प. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीटेंबेस्वामीमहाराजविरचित

स्त्रीशिक्षा

प. प. श्रीस्वामीमहाराजांनी स्त्रीधर्माचे विवेचन करणारा 'स्त्रीशिक्षा' हा स्फुटप्रकरणात्मक ग्रंथ लिहिला आहे. तो मुख्यतः स्त्रीधर्माचे स्वरूप आणि महत्त्व स्पष्ट करणारा आहे. त्याचे ग्रंथ बहुतांशी संस्कृतमध्ये आहेत. परंतु श्रीदत्तमाहात्म्य, श्रीदत्तलीलामृताब्धिसार, सप्तशतीगुरुचरित्र ग्रंथां-प्रमाणे स्त्रीशिक्षा त्यांनी मराठीत लिहिली आहे. स्त्रीशिक्षा या ग्रंथाचा काही भाग सुलभ, प्रसन्न अशा गद्य रूपात आहे. हा गद्य मजकूर तीन प्रकरणात विभागला आहे. शिवाय स्त्री जीवनाचे अंतरंग, स्त्रियांची परमार्थ-साधना आणि ज्यामुळे स्त्रीजन्माचे सार्थक घडेल, असे मार्गदर्शन असणारी काही पदे, गीतेही या ग्रंथात आहेत. गद्य आणि पद्य अशा दोन्ही रूपात, सोप्या आणि ओघवत्या भाषेत लिहिलेल्या या ग्रंथाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची रचना संवादरूप आहे.

प्रपंचाचा त्रास, त्रिविधताप. प्रिय पतीचा वियोग यांनी पोळ-लेली एक तरूण स्त्री ज्ञान-विज्ञान-संपन्न श्रीगुरुंना शरण येते. श्रोत्रिय आणि ब्रह्मनिष्ठ असे श्रीगुरु तिला स्त्री जीवनाचे इतिकर्तव्य समजावून सांगतात. प्रपंचात कोणती वृत्ती ठेवावी आणि परमार्थसाधना करून निःश्रेयसप्राप्ती कशी करावी यासंबंधीचे यथार्थ मार्गदर्शन करतात.

पहिल्या प्रकरणात देहसापेक्षतेने निर्माण होणारा स्त्रीत्वाचा अहंकार श्रीगुरु दूर करतात, आणि शुद्ध, आनंदस्वरूप, ज्ञानमय आत्म-तत्त्वाचे चिंतन हाच परमधर्म असल्याचे स्पष्ट करतात. जुने वस्त्र टाकून द्यावे आणि नवे नेसावे तसा जीवात्मा कर्मफलानुसार देह बदलतो. वस्तुतः आत्मा हा नाम, रूप, कुल, गोत्र, वर्ण, आश्रम, जाती, संबंध्यरहित आहे.

चिन्मय असणाऱ्या आत्म्याचा अहंकारामुळे, देहाशी तादात्म्य म्हणजे अध्यास घडतो. त्यामुळे जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती आदि अवस्था प्राप्त होतात व सर्व लोकव्यवहार घडत राहतो.

मी देह नव्हे तर देही आहे, मी शरीर नव्हे, प्राण, मन, बुद्धी, अहंकारही नव्हे; तर पंचकोशविलक्षण, सत्-चित्-आनंदस्वरूप आत्मा आहे, हा अनुभवच जड-चेतन, देह-देही, पुरुष-स्त्री असे सर्व भेद ओलांडून मोक्षाप्रत नेतो. स्त्रीजन्मांत ही मोक्षस्थिती कशी प्राप्त करावी, याची साधनमीमांसा श्रीस्वामीमहाराजांनी या ग्रंथात केली आहे.

भारतीय परमार्थ साधनेत स्त्री हा अडसर आहे असे मानण्याची भूमिका काही ठिकाणी आढळते. विविध ग्रंथात स्त्रीनिंदा केलेली दिसून येते. स्त्रीजन्मातील दुःखांच्या अनुभूतीमुळे, पिंडदेह घटना फरकामुळे समाजात स्त्रियांना येणाऱ्या प्रचलित मर्यादांमुळे प्रसंगी स्त्रीचा आत्मविश्वास हरवून जातो. न्यूनगंड निर्माण होतो. या सर्वांचे निराकरण श्रीस्वामी-महाराजांनी केले आहे. प्राप्त स्त्रीजन्माचा विनियोग उत्तम प्रकारे कसा करावा त्यासंबंधी मार्गदर्शन केले आहे. प्रपंच आणि परमार्थ करताना स्त्रियांच्या आत्मविश्वासास प्रेरणा दिली आहे.

एखाद्या पुरुषाने संन्यास घेतला तर त्यामुळे म्हणजेच प्रेषोच्चारामुळे, त्या पुरुषाच्या मातेला आणि पत्नीला पुढे पुरुषजन्म प्राप्त होतो असे श्रीस्वामीमहाराजांनी सशास्त्र प्रमाण म्हटले आहे. पुष्पदंत, भर्तृहरि आदींच्या रचनांमधून स्त्रियांचे स्वभावदोष वर्णन केले आहेत.

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ।

अशुचित्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥

अशा वचनातून ज्या स्त्री-स्वभावदोषांचे निदर्शन आहे ती निदान समजता, त्यावर आत्मचित्तन घडावयास हवे. सर्वच स्त्रियांमध्ये हे वा असे

दोष असतात असे नाही. लौकिक व्यवहारबुद्धीने, देह तादात्म्याने, अज्ञानाने असे दोष निर्माण होऊन चित्त मलिन होते. चित्तशुद्धी घडावी, देहबुद्धी दूर व्हावी, परमार्थवृत्ती आणि आत्मबुद्धी यांचा विकास व्हावा, मा भूमिकेतून या गोष्टींकडे पहावयास हवे. स्त्रीशिक्षा ग्रंथातील प्रथम प्रकरणात परंपरागत स्मृतिधर्माचे विवेचन आहे. त्यादृष्टीने सहगमन, केशवपन, विधवाधर्म यांचेही विवेचन आले आहे. सामाजिक परिवर्तनाच्या मध्यतरीच्या काळातील अनेकविध भूमिकांमुळे स्त्रीधर्माची संकल्पना बदलत गेली आहे. स्थल-काल-परिस्थितीनुसार असे बदल स्वाभाविक वाटले तरी वैदिक धर्मदृष्टी, सनातन धर्मदृष्टी, वेदान्त धर्मदृष्टी यानुसार त्यांचे तारतम्य लक्षात घेणे इष्ट ठरते. अन्यथा 'स्वबुद्धीने स्वैराचार' अशी आपत्ती निर्माण होऊ शकते. पतिव्रताधर्म हा स्त्रीचा परमधर्म होय असे श्रीस्वामीमहाराजांनी मर्म सांगितले आहे. स्त्रीशिक्षा ग्रंथाच्या पहिल्या प्रकरणात स्त्रियांचा अधिकार वर्णन करताना ते म्हणतात.

'यज्ञ-दान-तप हे जसे पुरुषाला ज्ञानसाधनत्वे करून सांगितले तशीच व्रतादिक तुम्हाला सांगितली. स्त्रियांना पृथक् यज्ञ करण्याचा अधिकार नाही. पतीच्या आज्ञेने व्रत, पूजा करणे हाच तुमचा यज्ञ व तदंगभूत दक्षिणा, वायन समर्पणही कल्पोक्त दाने आणि तप म्हणजे स्वधर्माचरण, ही तुम्ही अवश्य करावी.....स्त्रियांना पती हा देवता होय. जशी शालिग्रामावर विष्णुबुद्धि ठेवण्याची तशी पतीचे ठायी 'पतिउपाधिक ब्रह्म आहे' अशी दृष्टी ठेवावी..... गार्गी, वाचक्कवी, वडवा, सुलभा, मैत्रेयी इ. स्त्रिया पातिव्रत्य सदाचाराने ह्याच जन्मी मुक्त झाल्या. अनसूयामायीने तर त्रिमूर्तीचे बाळ केले. सतीने सूर्याची गती बंद केली, असे तुमचे सामर्थ्य आहे. ध्रुव-प्रल्हाद-शुकासारखी भौक्तिके प्रसविणा-या शिष्या तुम्ही आहात. मात्र तुम्ही शास्त्राने सांगितल्याप्रमाणे वागावे.

दुसऱ्या प्रकरणामध्ये पंचमहाभूते, पंचकोश आणि जागृतादि अवस्था याहून विलक्षण अशा अपरिच्छिन्न, सर्वव्यापी, निरूपाधिक अंतः-रात्म्याचे अनुसंधान कसे करावे ते स्वामीमहाराजांनी समर्पकतेने दाखविले

आहे. व्यवहारदशेत स्थूलदेहाच्या सुखदुःखाशी अज्ञानाने तादात्म्य घडते. पंचप्राण, पंचज्ञानेंद्रिये, पंचकर्मेंद्रिये, मन आणि बुद्धी यांच्याशी तादात्म्य घडते. यामागे अहंता आणि ममता हेच सर्व बंधनाचे कारण आहे. ही अहंता आणि ममता नाहीशी होण्याकरिता परमार्थ साधना आहे. मनाचे संकल्पविकल्पात्मक स्वरूप समजून घेणे आणि चंचलतेचा त्याग करणे, निरहंकार शुद्धसत्वस्थिती प्राप्त होणे याकरता ही सर्व साधना आहे. मन आणि बुद्धी यांच्या स्थैर्यासाठी सगुणार्चन आणि सगुणध्यान हे प्रभावी उपाय श्रीस्वामीमहाराजांनी सांगितले आहेत.

तिसऱ्या प्रकरणामध्ये सर्वसाक्षी, परमानंदरूप आत्मस्थिती प्राप्त होण्यासाठी श्रीस्वामीमहाराजांनी श्रवण, मनन, निदिध्यासन दृढ करण्याचा आग्रह धरला आहे. 'सत्' या पदाचा लक्ष्यार्थ सत्य-ज्ञान-अनंतस्वरूप ब्रह्म होय. तर कूटस्थानित्य, प्रत्यगात्मा हा 'अहं' पदाचा लक्ष्यार्थ होय. परमस्थिती प्राप्त होण्यासाठी अशा ज्ञानदृष्टीने सोऽहं-भावपूजा घडावयास हवी. त्यासंदर्भात नाम, कर्म, गुण यांची भेददृष्टी न ठेवता सर्व स्थावर जंगम सृष्टीकडे सच्चिदानंद दृष्टीने पहावयास हवे. यामधूनच अभेदभाव वाढत राहतो. अभेदभजन स्थिर होत जाते. ही परमाद्वैतस्थिती मोक्ष-स्थिती होय. 'शांतं शिवं अद्वैतं' ही ब्राह्मीस्थिती प्राप्त होणे हे वेदान्त-तात्पर्य होय. श्रीस्वामीमहाराजांनी स्त्रियांना हे जे अद्वैतवेदान्ततात्पर्य सांगितले आहे ते केवळ स्त्रियांनाच नव्हे तर सर्वांनाच प्रेरक आणि मार्गदर्शक आहे.

हेच वेदान्ततात्पर्य तिसऱ्या प्रकरणाच्या शेवटी असलेल्या विविध पदातून प्रभावीपणे व्यक्त झाले आहे. स्त्रीजीवनाशी संवादी अशा उपमा, रूपके आणि दृष्टान्त हे या पदांचे वाङ्मयीन वैशिष्ट्य आहे. स्त्रीला आपल्या मानवी जन्माचे प्रेयस आणि श्रेयस यथार्थपणे समजावे, स्वधर्म-समजावा हे या पदांचे उद्दिष्ट आहे.

दुसऱ्या प्रकरणातील फटका, व्यवहारात कसे वागावे याचे मार्ग-दर्शन करणारा आहे. खरे सोवळे कोणते ते एका पदात श्रीस्वामी-महाराजांनी स्पष्ट केले आहे. षड्विकारांचा 'सासुरवास' दूर व्हावा, 'साध्वीधर्म' स्थिर व्हावा, 'सौभाग्यसुंदरी' पद प्राप्त व्हावे याकरता

हा प्रबोध आहे. विविध चालीतील या पदांचे मर्म समजावून घेतले गेले तर स्त्रियांना स्त्रीधर्माची विवेकदृष्टी निश्चितच प्राप्त होईल.

वस्तुतः स्त्री-पुरुष भेद ही देहभेददृष्टी आहे. दुर्दैवाने आत्म-दृष्टीचा, ज्ञानदृष्टीचा लोप झाल्याने भारतीय लोकव्यवहारात स्त्री ही 'पायाची दासी' मानली गेली. पुरुषवर्चस्वाची लोकनीती दृढ झाली. अन्वयकारक प्रथा, रूढी निर्माण झाल्या. त्यांचे निराकरण केवळ वर-वरच्या उपायांनी होणार नाही. 'यत्र नार्यस्तु पूजन्ते। रमन्ते तत्र देवताः।' असे सात्त्विक सामाजिक वातावरण निर्माण होण्यासाठी आध्यात्मिक ज्ञानदृष्टीची आवश्यकता आहे. तिचेच प्रबोधन 'स्त्रीशिक्षा' ग्रंथात श्रीस्वामीमहाराजांनी केले आहे. पा. प. अखंडानंदसरस्वती यांनी 'साधना आणि ब्रह्मानुभूती' या ग्रंथात 'नारीधर्म' विषयक केलेले विवेचनही यासंदर्भात चिंतनीय आहे. जेव्हा पतिपत्नी परस्परांकडे केवळ देहदृष्टीने न पाहता किंवा केवळ बाह्य व्यवहारदृष्टीने न पाहता आध्यात्मिक ज्ञानदृष्टीने पाहू लागतात तेव्हा सर्व संसारच परमार्थमय होतो. शिव-पार्वती, राम-जानकी, वसिष्ठ-अरुंधती, अगस्ती-लोपामुद्रा, अत्रि-अनसूया यांचे लोकोत्तर भावजीवन हा या संदर्भातील आपला श्रेष्ठ सांस्कृतिक वारसा आहे. त्याचे चिंतन पतिधर्म आणि पतिव्रताधर्म यांच्या यथार्थ मर्मदृष्टीसाठी उपयुक्त ठरू शकेल. 'स्त्रियः समस्ताः तव देवि भेदाः।' हे सप्तशती देवीमाहात्म्यातील वचन (अ.११) स्त्रीचे भगवती-स्वरूप व्यक्त करणारे आहे. 'निःशेष देवगणशक्तिसमूहमूर्ति' अशा भगवतीने दुष्ट दानवांचा संहार करून, दुरितांचे निवारण करून देवांचे, मानवांचे आणि सृष्टीचे संरक्षण केले आहे. ती विश्वात्मक सृजनशक्ती, धारणाशक्ती आणि संहारशक्ती आहे. स्त्री हे आत्मशक्तीचे सजीव साकार रूप आहे. हे आत्मज्ञान जर स्त्रीला आले तर कुटुंब आणि समाज यांच्यातील विविध प्रकारची प्रदूषणे दूर होऊ शकतील. 'मातृत्व आणि वात्सल्य, पावित्र्य आणि मांगल्य यांची सजीव प्रतिमा म्हणजे स्त्रीजीवन' ही भूमिका विकसित होऊ शकेल.

हे सर्व घडण्यासाठी स्त्रियांनी केवळ लौकिक व्यवहारदृष्टी न ठेवता ज्ञानदृष्टीने साधना आणि उपासना करावयास हवी. म्हणून श्रीस्वामीमहाराज म्हणतात -

सोडुनियां सकलहि चिंता । नच आदरीं नश्वर वित्ता ॥

तूं निर्मळ करि निजचित्ता । निजधर्म तोषवी दत्ता ॥

स्त्रियांना मोक्षमार्ग खुला आहे असे केवळ न सांगता, स्त्रीधर्माची सर्वस्पर्शी चर्चा करून स्त्रियांना उचित मार्गदर्शन करणारा ' स्त्रीशिक्षा ' हा श्रीस्वामीमहाराजांचा ग्रंथ म्हणजे ' स्त्रीस्मृती ' होय. असा स्त्रीविषयक स्वतंत्र ग्रंथ भारतीय साहित्यात एकमेवच असावा. मनु, पराशर, याज्ञ-वल्क्य अशा महान् स्मृतिकारांचे आणि ऋषींचे प्रज्ञान श्रीस्वामी-महाराजांच्या अशा वाङ्मयसंपदेतून प्रकट झाले आहे. संस्कृतिचे संस्कार हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे. आजच्या भारतीय समाजात वैदिक संस्कृती आणि वेदांतधर्म यांच्या प्रसारार्थ ' स्त्रीशिक्षा ' सारख्या ग्रंथाचे प्रकाशन हे बहु-मोल सांस्कृतिक योगदान आहे.

प. पू. श्रीदत्तमहाराज कवीश्वर यांच्या प्रेरणेने श्रीगुरुमहाराजांनी पूर्वी प्रसिद्ध केलेल्या ' श्रीवासुदेवानंदसरस्वती ग्रंथमाला तृतीय पुष्पम् ' मधील ' स्त्रीशिक्षा ' हा प्रकरणग्रंथ हा स्वतंत्ररूपात श्रीवासुदेव-निवास प्रकाशनातर्फे प्रकाशित होत आहे याचा आनंद वाटतो. श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त जीवनदृष्टीचा परिचय सर्वस्तरात होण्याच्यादृष्टीने या प्रकाशनाचा उप-योग सर्वांना, विशेषतः स्त्रियांना, होईल यात शंका नाही. ' स्त्रीशिक्षा ' ग्रंथाच्या या प्रकाशनास प्रास्ताविक लिहिण्याची संधी लाभली ही भगव-त्कृपाच होय. या ग्रंथामुळे श्रीस्वामीमहाराजांना अभिप्रेत स्त्रीधर्मचि प्रबोधन सर्वांना घडावे आणि सर्वांचे, विशेषतः स्त्रियांचे, जीवन भगवत्कृपासंपन्न व्हावे ही श्रीचरणी प्रार्थना !

डॉ. सौ. सुनीता ज. जोशी

सद्गुरु श्रीगुळवणीमहाराज पुण्यतिथी,

पौष वद्य ८, शके १९१५ (३ फेब्रुवारी १९९४)

परिशिष्ट

स्त्रीशिक्षा ग्रंथातील ज्या संस्कृत अवतरणांचा भावार्थ विवेचनात आलेला नाही, अशा अवतरणांचा भावार्थ पुढे दिला आहे.

यात्यस्तं तत्र लोकव्यवहृतिरखिला पुण्यपापानुबंधः ।
शोको मोहो भयं वा समविषममिदं न स्मरत्येव किञ्चित् ॥

त्याठिकाणी सर्व लोकव्यवहारांचा अस्त होतो. पापपुण्याचा अनुबंध नष्ट होतो. शोक, मोह, भय किंवा सम-विषम या कशाची किञ्चितही आठवण येत नाही.

स्वलावण्याशंसाधृतधनुषमन्हाय तूणवत्परः ।
प्लुष्टं दृष्ट्वा पुरमथनं पुष्पायुधमपि ॥
यदि स्त्रैणं देवी यमनिरत देहार्धघटनादवैति ।
त्वामच्छदा वत वरद मुग्धा युवतयः ॥

हे त्रिपुरांतका, वरदायी, योगपरायण (यमनिरत) शंकरा ! आपल्या सौंदर्याच्या दिमाखात तुझ्यावर पुष्पबाण रोखून मदन (पुष्पायुध) सामोरा येताच, तू त्याला गवताप्रमाणे जाळून टाकलेस, हे पाहून सुद्धा, केवळ अर्धांगी बनविल्याने पार्वतीदेवी जर तुला स्त्रीलपट समजत असेल तर स्त्रिया या खरोखर मूर्खच (असे म्हणावे लागेल)

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ।
अशुचित्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥
आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां ।
दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ॥
स्वर्गद्वारस्य विघ्नं नरकपुरमुखं सर्वमायाकरंडं ।
स्त्रीयंत्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिनां मोहपाशम् ॥

खोटेपणा, साहस, माया, मूर्खपणा, लोभीपणा, अशुचित्व आणि निर्दयत्व हे स्त्रियांचे स्वभावगत दोष आहेत. संशयाचे आवर्त, विनयाचा अभाव असणारे स्थान, साहसादी दोषांचा सहवास, शेकडो कपटांचे आणि थापांचे वसतिस्थान, स्वर्गद्वाराचा अडथळा, नरकपुरीचे प्रवेशद्वार, सर्व मायापाशांचा साठा अमृतमय भासणारे असे जणू विष असणारे, स्त्रीजीवांच्या मोहपाशाचे कारण (असे हे) स्त्रीयंत्र कोणी निर्माण केले ?

यथा मातरमासाद्य सर्वे जीवंति जतवः ।

ज्याप्रमाणे सर्व प्राणिमात्र हे मातेच्या आधारानेच जगतात, (त्या-प्रमाणे हे स्त्रियांनो ब्रह्मचारी, संन्यासी यांच्या तुम्ही माता आहात.)

मम इह जन्मनि जन्मांतरे चाखंडसौभाग्यपुत्रपौत्रादिकल्पोक्तफला-
वाप्तये । मला या जन्मात आणि पुढच्या जन्मात अखंड सौभाग्य, मुलगा,
नातू इत्यादी कल्पोक्त फलांची प्राप्ती व्हावी यासाठी (हा संकल्प करीत
आहे.)

इंद्रस्य ब्रह्महत्यास्ति यस्मिन् तस्मिन्दिनत्रये ॥

प्रथमेऽहनि चांडाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥

(ज्या ऋतुकाळामध्ये) इंद्राची (हत्या) वा ब्रह्महत्या होते'
(अशा ऋतुकाळातील) तीन दिवसात (स्त्रीला) पहिल्या दिवशी
चांडाली, दुसऱ्या दिवशी ब्रह्मघातिनी, तिसऱ्या दिवशी रजकी म्हटले
जाते. चवथ्या दिवशी (ती) शुद्ध होते.

पत्यौ मृते तु नारीणां विधिद्वयमुदाहृतम् ।

वैधव्यं पालयेत्सम्यक्सहाग्निं प्रविशेत्तु वा ॥

पति मृत झाला असता स्त्रियांना दोन मार्ग सांगितले आहेत. पूर्णतः वैधव्याचे पालन करावे किंवा पतिसह अग्नि प्रवेश करावा.

वर्तते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ।

कामात्क्रोधाभ्दयान्मोहात्सर्वाः पूता भवति ताः ॥

काम, क्रोध, भय किंवा मोह यामुळे ज्या (स्त्रिया) नेहमी पतींच्या विरोधात वागतात (अशा स्त्रियांनी सहगमन केल्यास) त्या सर्व पुण्यवान ठरतात.

विधवा पालयेच्छीलं शीलभंगात्पतत्यधः ।

तद्वैगुण्यादपि स्वर्गात्पतिः पतति सर्वथा ॥

तस्याः पिता च माता च भर्तुर्वर्गस्तथैव च ॥

विधवाकबरीबंधो भर्तृबंधाय कल्प्यते ।

शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवया स्त्रिया ॥

विधवांनी आपल्या शीलाचे रक्षण करावे. शीलभंगामुळे नरकात जावे लागते. तिच्या दोषामुळे पति स्वर्गातून खाली पडतो. तसेच तिचे आई-वडील आणि सासरची माणसे (भर्तृवर्ग) (नरकात जातात). विधवांचे केस बांधणे पतिला बंध निर्माण करते. म्हणून विधवा स्त्रीने केशवपन करावे.

प्रजाप्रवृत्तौ नारीणां वृत्तिरेषा प्रजापतेः ।

स्त्रियांची प्रजानिर्मितीची इच्छा ही प्रजापतीची इच्छा आहे.

मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

ज्याप्रमाणे ब्रह्मचारी लोक (स्वर्गात जातात) त्याप्रमाणे पति

मरण पावल्यानंतर जी स्त्री ब्रह्मचर्याचे पालन करते, ती अपुत्रा (निपुत्रिक) असूनही स्वर्गाला जाते.

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
 उत्साहोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
 एतदष्टांगमिथुनं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 विपरितं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥

स्मरण, कीर्तन, क्रीडा, दर्शन, गुप्तभाषण, उत्साह, अध्यवसाय आणि क्रियानिष्पत्ति असे विद्वानांनी अष्टांगमिथुन सांगितले आहे. याच्या उलट (म्हणजे) ब्रह्मचर्य ! तेही अष्टलक्षणयुक्त (असते.)

उर्ध्वमग्नेर्जलं कृत्वा कृत्वाऽन्नं च जलोपरि ।
 अग्नेश्चाधः स्वयं प्राणः स्थित्वाऽग्निं धमते शनैः ॥
 प्राणेनांभांसि भूयः पिबति पुनरसावन्नमश्नाति तत्र
 तत्पाकं जाठरोऽग्निस्तदुपहितबलो द्राक् शनैर्वा करोति ॥
 व्यानः सर्वांगनाडीष्वथ नयति रसं प्राणसंतर्पणार्थः ॥
 निःसारं पूतिगंधं त्यजति बहिरयं देहतोऽपानसंज्ञः ॥
 व्यापारं देहसंस्थः प्रतिवपुरखिलं पंचवृत्त्यात्मकाऽसौ ।
 प्राणः सर्वेन्द्रियाणामधिपतिरनिशं सत्तया निर्विवादम्
 यस्येत्यं चिद्धनस्य स्फुटमिह कुरुते सोऽस्ति सर्वस्य साक्षी ।
 प्राणस्य प्राण एषो ह्यखिलतनुभृतां चक्षुषश्चक्षुरेषः ॥

जठराग्निवर जल सिंचन करून आणि जलावर प्राशन केलेले अन्न ठेवून अग्निखालील प्राण स्वतः त्या अग्नीला हळूहळू प्रज्वलित करीत राहतो. (हाच) प्राण वारंवार जलप्राशन करतो, आणि पुनः तो तेथे अन्नग्रहण करीत राहतो. जठराग्निमुळे त्याचे त्वरित वा हळूहळू पचन करतो. जीवन-भारणेसाठी तो अन्नरस सर्वनाड्यांच्या द्वारा व्यान (नावाचा प्राण)

सर्वत्र पोहोचकितो अपान नावाचा (प्राणा) देहातील निसर्क दुर्गंध बाहेर टाकतो. असा हा देहातील पाच प्रकारचा प्राण प्रत्येक शरीरातील व्यापार पूर्ण करीत असतो. (त्यामुळे) हा प्राण म्हणजे निर्विवादपणे सर्व इंद्रियांचा अहोरात्र अधिपति आहे. अशा प्राणालाही जो चेतना देतो, प्रकट करतो तो (अंतरात्मा) सर्वसाक्षी आहे. तोच सर्व देहांची धारणा करणारा प्राणांचा प्राण आणि नेत्रांचा नेत्र आहे.

यः प्रेत्यात्मानाभिज्ञः श्रुतिविद्वदि

तथा कर्मकृत्कर्मणोऽस्य ॥

नाशः स्यादल्पभोगात्पुनरवतरणे दुःख

भोगे महीयान् ।

जो आत्मा जाणतो, श्रुती जाणणारा आहे, तसेच कर्म करणारा आहे, त्यालाही त्याच्या कर्मांमुळे, अल्प भोगांमत्सर (पुण्य) नाशामुळे पुनर्जन्माचे महान दुःख भोगावे लागते.

मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ।

मनुष्याचे मन हेच बंध आणि मोक्षाचे कारण आहे.

मनःकृतं कृतं राम न शरीरकृतं कृतम् ।

येनैवालिंगिता कांता तेनैवालिंगिता सुता ॥

हे राम ! जे (कर्म) मनाकडून केले जाते ते कर्म (असते) (केवळ) शरीराकडून घडणारे ते कर्म नव्हे. ज्या (शरीराने) कांतेस आलिंगन दिले जाते त्याच शरीराने मुलीलाही आलिंगन दिले जाते. (पण दोन्ही ठिकाणी मनातील भाव वेगळे असतात.)

मनोजृम्भणराहित्ये यथा साक्षी निराकुलः ।

मनोव्यापार थांबल्यानंतर जसा (आत्मा) साक्षी निश्चल (हे कळते)

बुद्धेस्तिग्धा वृत्तिरपीह दृश्यते स्वप्नादिभेदेन गुणत्रयात्मनः ।
स्वप्नादिभेदांमुळे त्रिगुणात्मिका बुद्धीच्या त्रिविध वृत्ती दिसतात.

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ।

ब्रह्म (हेच) सत्य असून जग मिथ्या आहे. जीव हा इतर कुणी
नसून (प्रत्यक्ष) ब्रह्मच आहे.

यावतः कुरुते जंतुः संबन्धान्मनसः प्रियान् ।

तावंतोऽस्य निखन्यंते हृदये शोकशंकरवः ॥

जोपर्यंत जीव मनाला प्रिय वाटणारे संबंध (निर्माण) करतो
तोपर्यंत त्याच्या हृदयात शोकाची आंदोलने निर्माण होणार.

सुखमस्यात्मनो रूपं ।

सुख (हे) या आत्म्याचे रूप आहे.

स्त्रीशिक्षा

प्रकरण १ ले

(कोणी) एक मुलगी प्रियविरहानें दुःखित होऊन श्रीगुरुला शरण येऊन प्रश्न करिते; अशी कल्पना करून, सुखबोधाकरितां व आत्मविद्या केवळ ईश्वरस्वरूपी प्रसादानेच मिळणारी आहे, असें कळविण्यासाठीं हा स्त्रीशिक्षा नांवाचा सुलभ ग्रंथ रचिला आहे.

मुलगी—गुरुमाउली ! मी तुमच्या चरणांला शरण आलें. पराधीन-पणानें, घरधंद्यांत गुंग होऊन गेल्यामुळें स्वप्नामध्ये सुद्धां सुखाची वार्ताही मिळाली नाही व सासुरवासाचा जाच सोसून दिवस कसेतरी लोटित असतां प्रियवियोग झाला. ज्यापासून पुढें परमानंद होईल असा भरंवसा होता, तेंही मूळ खुंटलें. अशा दुर्दैवानें प्राप्त झालेल्या ताप-त्रयानें पोळून, हुक्हुक् प्राण धरून राहिल्याचें आज सार्थक झालें. आतां हे पाय अपाय द्वार करितीलच; असें म्हणून गुरुचरणीं लीन झाली. तेव्हां तिला आश्वासन देऊन गुरु म्हणतात—हे वत्से, तू कोण! व तुला परमानंद देणारा, विरहित झालेला तुझा प्रिय कोण ! हें सांग बरें आधीं !

मुलगी - (काळजावर हात ठेवून) ही मी काश्यपगोत्रोत्पन्न देवदत्त ब्राह्मणाची मुलगी. विष्णुदत्त नांवाचा माझा जिवलग, मला दुःखसमुद्रांत लोटून गेला हाय ! हाय ! हे दुर्दैवा ! गुरुजी, त्यांची आठवण होण्याबरोबर कसेसेंच होतें. काय करूं ?

गुरुजी— ऐक, उगीच त्रास करुन कां घेतेस ? माझ्या वचनाकडे लक्ष दे.

मुलगी — बरें.

गुरुजी— तूं तर हृदयावर हात ठवून ही मी असें म्हणतेस तेंच आत्मप्राप्तीचें स्थान व तेंच तुजें स्वरूप तुला समजलें; पण उमजलें नाहीं.

मुलगी — तें कसें ?

गुरुजी— ही मी म्हणतेवेळीं तूं डोळ्यांवर किंवा मस्तकादिकां-वर हात न धरितां आत्मप्राप्तीसनथावर (हृदयावरच) हात ठेविलास, तर “ सर्व भूतांच्या हृदयांमध्ये ईश्वर राहतो ” इत्यादि प्रमाणानें तें ईश्वरस्थान होय व जो जीवात्मा तोच ईश्वर असें शास्त्रप्रतीतीनें, गुरुप्रतीतीनें व आत्मप्रतीतीनें तुला उमजतें, तर मग शोक व मोह कसा राहता ? राहिला नसता. तेव्हां तुला जडाचा व चेतनाचा विवेक नाहीं म्हणून ज्या जडावर नाम, रूप, कुल, गोत्र, जाति व लिंग अशी कल्पना केली, त्या देहाला मी व माझा म्हणून बसलीस. आत्मा तर नाम-रूप-कुल-गोत्र-वर्णाश्रम-जाति संबधरहित असून एकच निर्विकार आहे.

मुलगी — जडाचें व चेतनाचें स्वरूप काय ?

गुरुजी — जें आपणांस व परास जाणत नाहीं तेंच जड व आपणांस आणि इतरांस जाणतें तें स्वयंप्रकाश चेतन होय. हेंच निर्विकारकूटस्थसाक्षिचैतन्यप्रत्यगात्म्याचें स्वरूप अज व अजरामर होय.

मुलगी- गुरुजी मग मी खोटसाळ काय सांगितलें ! पहा-

उद्वेजयति सूक्ष्मोऽपि चरणं कंटकांकुरः

जर कांटा पायांस टोंचला, तर मस्तकापर्यंत तिडक मारते व नाकावर बसलेली माशी सुद्धा ज्याला खपत नाही तो देह जड कसा?

गुरुजी- हाच तुझा व्यामोह-विपरीत ज्ञान-होय. पहा जर देह चेतन असता तर पाहिजे तिकडून पाहता व ऐकता; मग कान, डोळे इत्यादि इंद्रियसामुग्रीची गरज लागलीच नसती, परंतु तसें होत नाहीं. अहंकाराचा आत्म्याशी तादात्म्याध्यास (एकाकार) झाल्यानंतर अहंकार आपादतल-मस्तक व्यापून राहतो, तेव्हां जागूदवस्था होते. त्यावेळीं देह जड असतांही अजडासारखा भासतो व अर्धा अहंकार विकास झाल्यावर स्वप्नावस्था होते व सगळा अहंकार लीन झाला म्हणजे निद्रावस्था होते. तेव्हां सर्व लोकव्यवहार नाहीसे होतात.

यात्यस्तं तत्र लोकव्यवहृतिरखिला पुण्यपापानुबंधः

शोको मोहो भयं वा समविषममिदं न स्मरत्येव किंचित् ॥

असें आहे तेव्हां देह चेतन कसा ? दुसरें हें कीं, चेतनास जन्म-मरण नाहीं. देहावर तर जन्ममरणादि सहा विकारांची उघड घाड पडली आहे. हा पंचभौतिक (पंचीकृतपंचभूतांचा) पिंड अन्नमय कोश होय. ह्याच्या द्वारा बरी वाईट कर्मे घडतात. जीवात्म्याला पूर्वी असाच देह होता, म्हणून बरे वाईट कर्म घडले, त्यामुळेच हा देह घ्यावा लागला. आतांही ह्याच डोळ्यांनी मुक्तीचा सोहळा पाहाण्यास न मिळाला तर जुने वस्त्र टाकून नवें वस्त्र घेतात, त्या न्यायानें तत्त्वज्ञानानें मोक्ष होई पावेतो पुनः पुनः असेंच घडेल. हें न

पत्करलें तर अकृताभ्यागम, व कृतप्रणाश या दोषांचा प्रसंग येईल. तेव्हां आईबापांनीं खाल्लेल्या अन्नाच्या रक्तरेतोरूपी परिणामानें हा भौतिक अन्नमय देह कर्मयोगानें बनून पुढें अन्नानेंच वाढला. अतएव हा जड, विकारी असून दृश्य आहे. जो ज्याला पाहतो, तो त्याहून निराळाच असतो ; ह्या न्यायानें देह आपणांस दिसतो तेव्हां तो आपल्याहून निराळाच जाणावा व जें दृश्य, तें जड असा वेदांतसिद्धांत आहे.

मुलगी— केवळ वेदांतसिद्धांत ऐकून उगी रहावें काय ?

गुरुजी— असें पहा ! हा आपला व दुसऱ्याचा देह आईबापांच्या रक्तरेतानें उत्पन्न झाला. जसें पाण्याचें आधण ठेवून वर दांथर घालून मोदक उकडतात, त्याप्रमाणें आईच्या मूत्राचें आधण, विष्टा दांथर व वारेचें वेष्टणरूप पात्रांत मोदकाप्रमाणें रेतारक्त कढून हा देह होतो. हाडें स्नायु व मज्जा ही पित्याच्या रेतानें होतात ; व त्वचा, मांस, रक्त आईच्या रक्तानें होतात. असा हा कफवातपित्तधातुबद्ध, मळ-मूत्रश्लेष्मपूर्ण देह नऊ महिन्यांनीं अनुक्रमें करून रजस्वलेच्या विटाळांत बनतो. सहा महिन्यांच्या आंत जर पडला, तर केवळ मांसाच्या गोळ्यासारखा असतो ; हालचाल नसते. सातव्या महिन्यांत टाळू भेदून चैतन्याचा (प्राणाचा) ईश्वरानुग्रहरूपी अनुप्रवेश होतो, तेव्हां हालचाल समजते. उपजल्यावरही कांहीं काळपर्यंत पहिल्यापेक्षां नवीन जन्मलेली टाळू खोल असून मऊ असते. हा (जीव) गर्भात अनुप्रवेश झाल्यावर मागची सर्व कर्मे आठवून दुःखी होत्साता प्रार्थना करितो 'हे ईश्वरा, दत्तात्रेया, माझ्या कर्मयोगानें मला नरकवासापेक्षांही घोर गर्भवासरूपी नरकवास दाखविलास. पुरे ! पुरे ! आतां मी तुला शरण येतो. एकदां येथून सुटका कर म्हणजे मग मी सोऽहं असें तुजें

अभेदानें भजन करून मुक्ती घेईन.' अशी नित्य प्रार्थना करून बेंबीच्या नाळ्याच्या द्वारानें आईनें खाल्लेल्या अन्नरसाचा द्रव मिळतो तेवढ्यावर जगून पिजऱ्यांतल्या पक्ष्याप्रमाणें आंतल्याआंत घुसमटतो. नंतर दहावे मासीं आईला मरणप्राय दुःख देऊन, व्रणांतून किडा पडल्याप्रमाणें योनिद्वारा सूतिवायूच्या वेगानें मेल्यासारखा बाहेर पडतो. कदाचित् आडवा आलाच तर कापून काढण्याचाही प्रसंग येतो, असल्या जन्माचा कायसा उत्सव ! पुढें बाहेर पडतांच पूर्वीचे (सोऽहं) विसरून (कोऽहं कोऽहं) करूं लागतो. जसजसा वाढेल तसतसा पूर्वीचा भजनाचा करार एकीकडे ठेवून बालपण खेळांत घालवितो. ज्या खाण्यापिण्याचें मळमूत्र होतें, त्यावर तात्पर्य ठेवून, त्या खाण्याकरितां मरीं मरून, सदोदित खाऊनपिऊन विषय कर्दमांत लोळून, तारुण्याचा मातेरा करून टाकितो जरी जारकर्मानें (विषयभोगानें) यमयातनानरक भोगून वारंवार श्वान, सूकर, खरादि योनी पुनः पुनः भोगाव्या लागतात असें कदाचित् कथापुराणप्रसंगानें कानावर आलें तरी अंः करून विवेक न करितां पाहिजे तसे भोग भोगून हा जीव देहतादात्म्यानें यौवन सरिता आटवून टाकितो. मग ' सरल्यावर साचूं, पडल्यावर वेंचूं ' म्हणण्यासारखी वृद्धावस्था आल्यावर शेंबडांत माशी अडकल्याप्रमाणें पोरंबाळांच्या चितेने व्यापून डोळ्यांनी दिसत नाहीं, कानांनीं ऐकूं येत नाही, पायांनीं चालतां येत नाहीं, अशी अवस्था प्राप्त झाली तरी व ज्यांच्याकरितां देह झिजविला, त्यांजकडून पदोपदीं अपमान होत असतांही, माझें बरें. व्हावें असें चिंतन करित, शेवटीं हजार विंचू डसल्यासारखी चिरकाल वेदना भोगून मोठ्या कष्टानें मरतो. जातेवेळीं, घातपात करून मिळविलेल्या धनादिकांपैकीं एक कवडी सुद्धां बरोबर येत नाहीं. बरें वाईट केलेलें कर्म मात्र पाठीशीं लागतें. जिकडे जाईल तिकडे तेंच पाठलाग करून अवश्य

फळ भोगवितें. हें जरी ब्रह्मदेवाच्या पाठीं राहिला, तरी चुकणार नाहीं. याप्रमाणें जीव देहाहून निराळा आहे, जीवानें देह सोडला म्हणजे त्या देहास मरण येतें जीव मरतच नाहीं. तो अजन्म अजरामर आहे. जो जिवलग देह पूर्वी अत्यंत प्रीतिपात्र असतो, तोच निर्जीव झाला म्हणजे अत्यंत अमंगळ होऊन भयंकर दिसतो. पाहाणाऱ्यांस सुद्धां वीट येतो व जीवदशेमध्ये छीः थुः म्हटलेलें सुद्धां खपत नाहीं, नाकावर बसलेली माशी तोलत नाहीं, त्यांचें तोंडाडोळ्यांत माशांचा गुंजला (घोळका) होऊन घोंघोंवला तरी पत्ता लागत नाहीं. जिवंतपणीं जरा आंगास विस्तव झळकल्यावर “अरे बा--बा-बा, हाय हाय” करितो, तोच घट्ट बांधून मसणांत नेऊन जाळला तर हाय हाय करतो काय ? नाहीं. नाहीं. मग वेदांत-सिद्धांत खोटा काय ?

मुलगी - बरें, असो. ब्रह्मदेवानें आमचे कपाळीं स्त्रीपणा घातला तर आम्ही पुनः पुनः स्त्रीजन्म घेऊन चुलकोंबड्याच बनून असावयाचें. पुरुषांनीं मात्र पुरुषार्थ मिळवायचा असेंच ना ?

गुरुजी - छीः छीः, मी त्या अभिप्रायानें नाहीं बोललों. जीवाला पुरुषत्व, स्त्रीत्व व नपुंसकत्व मुळीच नाहीं. जसें पूर्वीजित असेल, तसा देह मिळतो; त्यायोगानें स्त्रीपुत्रपुंसकत्व येतें. अधिष्ठानभूत चैतन्य व पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें पांच प्राण व मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार हें अंतःकरणचतुष्टय मिळून एकोणीस अवयवांचा एक लिंगदेह व त्या लिंगदेहामध्ये पडलेली चैतन्याची छाया मिळून जीव म्हटला जातो. त्याला लिंग (स्त्रीपुत्रपुंसकादिक) नाहीं. असें पहा ! स्त्री मेली तर तिचा जीव गेला असा पुल्लिगीच प्रयोग होतो. तेव्हां जी स्त्री, तीं स्त्रीच राहिल असें नाहीं. एखाद्या पुरुषास भाग्यानें संन्यास घडला तर-

पुंजन्म लभते माता पत्नी च प्रैषमात्रतः

त्यानें प्रैषमात्र केल्यानें त्याच्या मातेला व पत्नीला पुढें पुंजन्म मिळतो व पुरुष असोन स्त्रीवेष घेतला, तर पुढें त्याला स्त्रीजन्म मिळतो. अशीं अनेक कारणें लिंग पालटण्याचीं आहेत. तुम्हांला स्त्री-जन्माचीच आवड असते असा तुमचा मूढपणा जागोजाग वर्णन करितात. पुष्पदंतानें—

**स्वलावण्याशंसाधृतधनुषमन्हाय तृणवत्पुरः प्लुष्टं दृष्ट्वा
पुरमथन पुष्पायुधमपि ॥ यदि स्त्रैणं देवी यमनिरत दे-
हार्धघटनादवैति त्वामद्धा बत वरद मुग्धा युवतयः ॥१॥**

असें पार्वतीला सुद्धां दूषण दिलेंलें आहे.

अनृतं साहसं माया मूर्खत्वमतिलोभता ।

अशुचित्वं निर्दयत्वं स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः ॥

**आवर्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां दोषाणां सन्नि-
धानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानाम् ॥ स्वर्गद्वारस्य विघ्नं
नरकपुरमुखं सर्वमायाकरंडं स्त्रीयंत्रं केन सृष्टं विषममृतमयं
प्राणिनां मोहपाशम् ॥**

इत्यादि भर्तृहरिप्रमुखांनी दोष दिलेले आहेत व वेदांमध्ये उर्व-
शीचें वाक्य असें आहे की, 'स्त्रिया म्हणजे जीवंत प्राण्यांस खाणाऱ्या
लांडग्यांची काळजें होत.' थोड्यासाठीं खोटें बोलण्यास तुम्ही मागें-
पुढें पाहणार नाहीं. जरा सासू वगैरे कोणी विरुद्ध बोलू लागलें तर
कुड्यांत पाणी घेऊन जीव देण्यासाठीं पदर खोंचतात. यापुढें साहस
तें काय वाखाणायचें ? पहा ! तुमचा केवढा अधिकार आहे !

तुमच्याच योगानें पुरुषाचे धर्म, अर्थ व काम सिद्ध होणारे आहेत. पंचमहायज्ञादि गृहस्थाश्रमधर्म तुमच्याच योगानें घडतात. पुरुषानें केलेल्या धर्मापैकी अर्धा धर्म अचूक तुमच्या पदरीं पडतो. पुरुष महा-प्रयासानें शास्त्री किंवा मामलेदार झाला म्हणजे बिनखटपटीशिवाय शास्त्रीण किंवा मामलेदारीण असे किताब तुम्हांला तेव्हांच मिळतात. तुम्ही आमच्या मायबहिणी आहां, तुमचे हात आमच्या पोटांत जातात.

यथा मातरमासाद्य सर्वे जीवन्ति जंतवः ॥

जशीं मुलें भूक लागली म्हणजे बापुडवाणीं होऊन आईकडे जाऊन हात पसरतात, त्याप्रमाणें ब्रह्मचारी, संन्यासी वगैरे सर्वांना मायबहिणीं तुम्हींच हात उचलून देणार. मग तुमची आम्ही प्रतारणा, निंदा करूं काय ? नाही. तर तुमचा दुर्गुण जावा या इच्छेनें अधिक उणें बोललों, तरी तें मनांत आणूं नका. तुम्हांला स्त्रीजन्माची आवड असते असें म्हटलें; तें कसें हें पहा! व्रत व दान करिते वेळीं 'मम इह जन्मनि जन्मांतरे चाखंडसौभाग्यपुत्रपौत्रादिकल्पोक्तफलावाप्तये' असा संकल्प केलाच पाहिजे असें तुम्हास वाटतें. व ह्यांत उपाध्ये-बुवांनी कमी केलें तर त्याला दोन पैसे मिळण्याची अडचण पडेल. तेव्हां 'इह जन्मनि जन्मांतरे च'-ह्या जन्मांत जसा कित्येकांस कोलतांचा मार मिळतो असाच जन्मजन्मांतरीं मिळावा असेंच तुमचें मनोगत असतें ना ?

मुलगी - तर व्रतें, दानें वगैरे आम्हीं करूं नये काय ?

गुरुजी - वाहवा. बरीच बुद्धी वाहते. अग पुरुष तर व्रतें, दानें, वायनें, कार्तिकादिस्नानें ह्यांची वार्ता सुद्धां करीत नाहीत. पण तुम्ही करीत असतां तुम्हाला बहुधा अडथळा करीत नाहीत. हा एक

त्यांचा तुमच्यावर मोठा आभार आहे. म्हणून तुमच्या द्वाराने व्रतो-पवासादि निमित्ताने बिचाऱ्या उपाध्येबुवांस दोन पैसे मिळतात ते बंद झाले, म्हणजे त्या बिचाऱ्याच्या तोंडास पाने पुसल्यासारखे होईल. तर तसे न घडावे एवढ्याचकरिता व्रतोपवासदानादिक करावे. यज्ञ-दान-तप हे जसे पुरुषाला ज्ञानसाधनत्वे करून सांगितले, तशीच व्रतादिक तुम्हांला सांगितलीं. स्त्रियांला पृथक् यज्ञ करण्याचा अधिकार नाही. पतीच्या आज्ञेने व्रत, पूजा करणे हाच तुमचा यज्ञ व कल्पोक्त दाने, आणि तप म्हणजे स्वधर्माचरण, हीं तुम्हीं अवश्य करावीं. **इहजन्मनि जन्मांतरे च** इत्यादि लांबलचक संकल्पाची गरज नाही; (ईश्वरप्रीत्यर्थ) एवढाच संकल्प करून हे मी करते असा अहंपणा व फलोद्देश हे टाकून करावीं. पुरुषाला जसे **ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा** असा संकल्प करून दिवसाचे पाप रात्री व रात्री केलेले पाप दिवसाचे आरंभी दूर करण्याचे—संध्यावंदनादिक साधन आहे, तसे तुम्हांला नाही. तेव्हा व्रतदानादिकच सांगितल्याप्रमाणे केलीं तर चित्तशुद्धि होऊन मोक्षही ईश्वरप्रसादाने मिळेल.

जन्म होण्याबरोबर तुमचा दोन वर्षे चंद्र उपभोग घेतो व दोन वर्षे गंधर्व उपभोग घेतो. नंतर विवाह होईपर्यंत अग्नी उपभोग घेतो. हे शास्त्रप्रमाणाने व दैवी दृष्टीनेच कळेल. देवांनी उपभोग घेतलेल्या स्त्रिया 'सोनाद्युपभुक्तदोषपरिहारार्थ' असा संकल्प करून वधूवस्त्रदान देऊन स्वीकार करण्यास दोष नाही. स्त्रियांना उपनयनस्थानीं विवाह आहे. विवाहानंतर भर्त्याबरोबर वेदमंत्राने वैदिक कर्म करण्यास व यज्ञांगस्वकीय मंत्र म्हणण्यास अधिकार येतो. त्याशिवाय वेदमंत्र ऐकण्याचासुद्धा अधिकार नाही अतएव

वेदमंत्र पुरुषांचे ऐकून म्हटले तर आर्षद्रव्यचोरीचा दोष येतो. व्रतपूजा-दिकांकरितां ब्राह्मणांनीं, (पुरोहित) पौराणिक मंत्र म्हणावे आणि स्त्रियांनीं पूजनादिक करावें. जन्मापासून आईबापांचे ताब्यांत राहावें व तेथें घरचेघरांत अक्षरओळखीपुरतें लिहिणें करावें; न केलें तरी चालेल. पण शाळा-शिक्षण घेऊन पुढें आपण लिहिणें वगैरे करून बसून रहावें व नवऱ्यानें ओलीं धुवावीं काय? हा अशास्त्रीय प्रकार कुलीन स्त्रियांला नसावा. विवाह झाल्यानंतर सासुसासऱ्यांच्या ताब्यांत राहून ब्रह्मचर्य करावें; हाच गुरु-कुल-वास गर्भाधानापर्यंत सांगितला आहे. लाजाहोम करितेवेळीं 'सासरा, सासू, नणदा, भावेदीर यांच्या ठायीं सम्राज्ञी हो म्हणजे मर्यादा धरून सौजन्यपणानें वाग. तोंडाळ होऊं नकोस.' अशा अर्थाच्या वेदमंत्रानें होम होतो, करितां तसें वागावें. (मग नवऱ्याबरोबर तेरीमेरी करण्यास हरकत नाही; असें म्हणूं नये. कारण ' प्रतिवादाच्छुनी भर्तुः '— नवऱ्याबरोबर भांडणारी कुत्री होते, भालू होऊन भुंकते, असें अनिष्ट फल आहे.) भूमीवर दणदणून चालणें, उच्चासनीं बेमर्यादेनें बसणें इत्यादि विरुद्ध सच्छिक्षणा करितां सासूनें गांजलें तरी सर्व सोसून (ब्रह्मचर्यानें) रहावें. ऋतु आल्यावर नवऱ्याचे ताब्यांत रहावें.

इंद्रस्य ब्रह्महत्यास्ति यस्मिन् तस्मिन्दिनत्रये ॥

प्रथमेऽहनि चांडाली द्वितीये ब्रम्हघातिनी ॥

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥

असा रजोदोष दुष्ट आहे, तो होतांच बाहेर राहून श्वश्रू-शिक्षणाप्रमाणें वागावें जर तो चोरला तर कुत्रीचा जन्म मिळतो

व सांसर्गिक लोकांना पशुयोनी प्राप्त होते. म्हणून सर्वथा विटाळ चोरून नये. पतिव्रताधर्म स्वीकारून छायेप्रमाणे पतीशी अनुकूल वागावे. कुबुद्धीने परपुरुषावर दृष्टी करून नये. जर दुष्टबुद्धीने जारकर्म घडले तर

पुंसो यत्पारदारेषु स्त्रीणामपि तदेव हि ॥

जे पुरुषांना प्रायश्चित्त तेच स्त्रियांना सांगितले आहे. ते जर न केले तर यमलोकीं तप्तलोहस्तंभालिगन व शुनी, वाराह-गार्दभादि योनि प्राप्त होईल; मग मोक्षाची वार्ताच नको. तेव्हां हुशारीने राहून वाईट मार्गावर पाऊलसुद्धां न पडेल असे वागा. विवाहानंतर सोवळ्यानेच जेवावे. कच्छरहित राहू नये. विवाह-समयी कच्छरहित संस्कार करितात तो अशास्त्रीय आहे. आतां येथे पतिव्रताधर्म सांगितले तर उगीच ग्रंथ वाढेल. तो धर्म काशीखंडी व श्रीगुरुचरित्रांत सांगितला आहे तो ब्राह्मणद्वारा एकावा. वाचतां आले तरी स्वतः गुरुचरित्र वाचू नये. गर्भिणी झाल्यावर अर्गाहितान्नभक्षणादि नियमाने गर्भपोषण करावे, प्रसुति झाल्यानंतरसुद्धां पुत्रांना बाधा होईल असे खाणेंपिणें, वागणें करून नये. स्त्रियांना पति, एक देवता होय. जशीं शालिग्रामावर विष्णु-बुद्धि ठेवण्याची तशी पतीचे ठायीं 'पतिउपाधिक ब्रह्म आहे' अशी दृष्टी ठेवावी. कर्मवशात् वैधव्य प्राप्त झाले तर-

पत्यौ मृते तु नारीणां विधिद्वयमुदाहृतम् ॥

वैधव्यं पालयेत्सम्यक्सहाग्निं प्रविशैत्तु वा ॥

हे दोन मार्ग सांगितले. ह्यांतून वैधव्य पालन करण्यापेक्षां सहगमन करणें उत्तम होय.

वर्तते याश्च सततं भर्तृणां प्रतिकूलतः ॥

कामाक्रोधाद्भयान्मोहात्सर्वाः पूता भवन्ति ताः ॥

असें सहगमन हें महाप्रायश्चित्त होत असतें. देशकाल-
वशात् सहगमन न घडलें तर आपलें सच्छील राखून वैधव्य
पाळावें.

विधवा पालयेच्छीलं शीलभंगात्पतत्यधः ॥

तद्वैगुण्यादपि स्वर्गात्पतिः पतति सर्वथा ॥

तस्याः पिता च माता च भर्तृवर्गस्तथैव च ॥१॥

विधवाकबरीबंधो भर्तृबंधाय कल्प्यते ॥

शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवया स्त्रिया ॥२॥

इत्यादि वैधव्यधर्म पालन न केल्यास पुढें अनर्थ आहे.
करितां हें व्रत धारण करून श्रवणादिक करावें. “ न स्त्री
स्वातंत्र्यमर्हति ” स्त्रियांना स्ववृत्ति स्वातंत्र्य नाहीं म्हणून अन्ना-
च्छादन देऊन धर्म चालविणारा पति (पातीति पतिः म्हणजे
पालक) करावा.

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ॥

पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

पति नष्ट झाला म्हणजे जिवंत असून कुठें आहे त्याचा
पत्ता लागत नसला तर, मेला तर, संन्यासी झाला तर, नपुंसक
होऊन पालन करीत नसला तर, जातिभ्रष्ट झाला असेल तर,
(कोणी असेंही म्हणतात कीं, जन्मठेप कारागृहबंधन झालें
असेल तर) स्त्रियांनी अन्य पति (पालक) करावा; पुनर्विवाह

करावा अशी विधिक्रिया नाही. ब्राह्मण भ्रष्ट झाला तर पुनरुपनयन सांगितलें व त्याचा विधीही सूत्रकारांनी सांगितला, तसा पुनर्विवाह द्विजातिवर्णस्त्रियांनी करावा असें सांगितलें नाही. म्हणून अर्थात् विधीही नाही.

प्रजाप्रवृत्तौ नारीणां वृत्तिरेषा प्रजापतेः ॥

इत्यादि वचनांत देवरापासून पुत्रोत्पादन करावें असें युगां-तर धर्मांमध्ये सांगितलें तेंसुद्धां त्यावेळी गौणच मानत होते. आतां तर त्याची वातही नको.

मृते भर्तरि या नारी ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ॥

स्वर्गं गच्छत्यपुत्राऽपि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

भर्ता मेल्यानंतर जी नारी -

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥

उत्साहोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥१॥

एतदष्टांगमिथुनं प्रवदंति मनीषिणः ।

विपरितं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥

अशा अष्टांग ब्रह्मचर्याचा आश्रय करून रहाते, ती अपुत्रा असली तरीही स्वर्गाला जाते. जसे अपुत्र असतांही अष्टांग ब्रह्मचर्य पाळणारे ब्रह्मचारी स्वर्गास जातात त्याप्रमाणें हीहि जाईल. ' व जी भर्ता जिवंत असतां जारकमनिं पुत्र उत्पन्न करिते तो पुत्र कुंड नावांचा होतो व वैधव्यपणीं पुत्र उत्पन्न केला तर गोलक नांवाचा होतो आणि पुनर्विवाह करून अशास्त्रीय पुत्र उत्पन्न केला तर कुंडगोलक नांवाचा होतो. ' हे तिघेही धर्मबाह्य,

अपवित्र आहेत व ह्यांच्या मातेला आकल्प नरकवास होईल. हें सर्व मनांत ठेवून दूरदृष्टीनें समजून उमजून स्वप्नामध्येही आडमार्गी पाऊल न पडेल असाच महाप्रयत्न करावा. स्त्रियांनी आचार स्वच्छ ठेवावा.

गंधलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतंद्रितः ॥

असें मलमूत्रोत्सर्गानंतर सांगितलें. शौचास जाऊन आल्यानंतर नुसत्या फरशीवर पाय ठेवून वरून पाणी टाकलें व मूत्रोत्सर्गाला मुळींच पाणी घेतलें नाहीं आणि मलमूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थ व स्नानानंतर आचमन न केलें तर अशुद्धपणा राहतो व तुमच्याच हातून पंचमहायज्ञांची निष्पत्ती आहे; अतिथिसत्कार तुम्हीच करणार. जर मलिनपणा राखला तर आपणास व दुसऱ्यास बद्धता आहे. पहा ! सदाचारानें वागणाऱ्या विष्णुदत्तपत्नीपतिव्रतेच्या हातचें अन्न खाण्याबरोबर ब्रह्मनिष्ठांचें संगमय गेलें असें दत्तमहात्म्यांत आहे. गार्गी, वाचक्ववी, वडवा, सुलभा, मैत्रेयी इ. इ. स्त्रिया पातिव्रत्य सदाचारानें ह्याच जन्मीं मुक्त झाल्या. अनसूयामायीनें त्रिमूर्तीचें बाळ केले. सतीनें सूर्याची गति बंद केली, असें तुमचे सामर्थ्य आहे. ध्रुव-प्रल्हाद-शुकासारिखीं मौक्तिके विणाऱ्या शिष्या तुम्ही आहां. मात्र तुम्हीं शास्त्रानें सांगितल्याप्रमाणें वागावें.

पद

(चाल - शान्त हो - - - - मम चित्ता शमवी)

जीवात्मा देहाहून भिन्न, जया नच जनिमरणं ॥ धृ० ॥
निजकर्म वृष्टिद्वारा । अन्नरसाश्रय होऊन ॥ पितृदेहीं येऊन तीन ।

मासांनीं रेत बनून ॥ चाल ॥ ऋतुकाळीं स्त्रीसंयोगें ॥ मातृदरि
 येवुनि भोगे ॥ गर्भवासकण्ठकुसंगें ॥ जोडियलें जें प्राक्तन ॥ १ ॥
 आठवुनि पहिलें कर्म ॥ नमि देवा होऊनि सभय ॥ हो प्रसन्न
 मजला डोळां ॥ ह्या बाळावरि करि सदया ॥ चाल ॥ तूं आतां
 सोडवि मजला ॥ माझि कीव येवो तुजला ॥ ह्यानंतर तव
 चरणाला ॥ नच कदापि मी विसरेन ॥ २ ॥ मग देवा येऊनि
 कीव ॥ मुक्त करि परि तो जीव ॥ स्त्रीपुंनपुंसक देहत्व ॥ नस-
 तांही हो स्वयमेव ॥ चाल ॥ तत्तदाकार अवश्य ॥ बाल्ययौवन
 वार्धक्य ॥ भोगुनियां सहसा जाय ॥ मृत्युमुखीं पुनरपि दीन ॥ ३ ॥
 बरें वाईट कर्म तें केलें ॥ विषयांचे सुख भोगीलें ॥ तें सर्वहि
 व्यर्थचि गेलें ॥ पाठीला कर्मचि खिळलें ॥ चाल ॥ श्रीदत्तरूपी
 गुरुजी ॥ ज्ञानांजन नेत्रांमाजी ॥ घालीलचि होऊनि राजी ॥ तें
 जीवध्रममोचन ॥ ४ ॥ सोडुनियां सकलहि चित्ता ॥ नच आदरीं
 नश्वर वित्ता ॥ तूं निर्मळ करि निजचित्ता ॥ निजधर्म तोषवि
 श्रीदत्ता ॥ चाल ॥ काकुळती येऊनि ऐसें ॥ वासुदेव उपदे-
 शितसें ॥ जी नारी करिलचि ऐसें ॥ घेतसे ती निर्वाण ॥ ५ ॥

फटका

(चाल - - - असावा - - - नसावा)

कामाधीन होउन हीन कुलशीलाला बुडवुं नको ॥ कवटा-
 लुनिया नश्वर काया वैर कुणाशीं करूं नको ॥ होतां लाभहि
 जातां प्राणहि कधींहि खोटें बोलुं नको ॥ ऋजुता धरुनि, मन
 सावरुनि, श्रीदत्ताला विसरूं नको ॥ चाल ॥ निजधर्माला दवडुं
 नको ॥ सत्याला कर्धि सोडुं नको ॥ उगिच कुटाळ्या करोनि

टाळ्या पिटोनि काळा दवडुं नको ॥ १ ॥ हलकट बुद्धी करुनि
 कुणाशीं लावालावी करूं नको ॥ तूं कोणाची कवडी सुद्धां कधींहि
 चोरुन घेउं नको ॥ देहीं खोटा धरुनि ताठा परापमाना करूं नको ॥
 सुकृत आपुलें, दुष्कृत केलें, दुसऱ्यानें तरि वदूं नको ॥ चाल ॥
 लोकांवरि उगि हसूं नको ॥ लोकांत खदखदां हंसूं नको ॥ राहें
 स्वजनीं सरळ वागुनी कलह कुणाशी लावूं नको ॥ २ ॥ कोण
 कुणाचें कसें बोलुंद्या तें कानावर धरूं नको । शेजारगृहीं जाउनि
 तूंहि उगीच वटवट करूं नको ॥ थाप ऐकुनी, वेडी होउनि दुर्जन-
 संगति धरूं नको । स्वजना वंचुनि, शिनार करुनी, स्वतः व्यापार
 मांडुं नको ॥ चाल ॥ थाटमाट तूं दावूं नको ॥ तूं कुडि भुलथाप
 देउं नको ॥ बाळीबुगडी उत्तम लुगडीं घ्याया फुगडी घालुं नको ॥ ३ ॥
 दोदिवसाची लक्ष्मी साची जाणुनि धनमद करूं नको ॥ विपत्ति
 येतां आर्वारि चित्ता उगीच धडपड करूं नको ॥ कोणी कैसा बोलो
 सहसा जबाब तडफड देऊं नको । दवडुनियां यश कधींहि अपयश
 लोकांमाजी पसरूं नको ॥ चाल ॥ मर्यादिला टाळुं नको ॥ आचारा
 कंटाळुं नको ॥ आलिया भोगा होउनि सादर बोल कुणावर ठेवूं
 नको ॥ ४ ॥ व्याहि जांवया खुषी कराया कोणाचें ऋण काढुं
 नको ॥ चितुनि शर्मा करितां धर्मा मार्गें पुढती पाहुं नको ॥
 पतिआज्ञेविण धर्माचरण स्वेच्छेनें तूं करूं नको । कोणी करितां
 व्रतदानादिक मधींच आड तूं येउं नको ॥ चाल ॥ ह्या उपदेशा
 दवडुं नको ॥ दत्ताज्ञेनें वासुदेव हे कथि यातें उल्लंघुं नको ॥ ५ ॥
 इति स्त्रीशिक्षायाः प्रथमं प्रकरणम् ॥

प्रकरण २ रे

मुलगी - गुरुजी ! तुम्ही आमचे मायबाप आहांत. तुम्हीं केलेला हितोपदेश शिरसा पुष्पवत् मान्य केला. आतां समजून उमजून मी प्रश्न करितें, असा कीं, देह तर जड आहे व जीव तर असंग आहे; मग सुखदुःखादि संबंध प्राणाला असावा. प्राण देहाहून निराळा आहे. तो देहामध्ये परिपूर्ण राहून बळ देतो, व इंद्रियाला स्वकार्य करण्याकरितां वळवितो. देहाला हालचाल प्राणामुळेंच आहे; भूक तहान सुद्धां प्राणाचाच धर्म होय; प्राणच देतो घेतो, निजल्यावरही प्राण आपलें शरीर कुत्रे वगैरे खातील म्हणून श्वासोच्छ्वासरूपानें राखत असतो. ज्याचे श्वासोच्छ्वास बंद होतात तो मेला असें समजून तें त्या प्राणानें सोडलेलें अमंगळ व भयंकर प्रेत जाळतात. जोपर्यंत प्राण आहे, तो पर्यंत कोणी कोणाला विरुद्ध बोलल्यावर दुसरे संभावित त्याला म्हणतात कीं तूं पतीचा किंवा मायबापाचा अशस्त्र वध केलास व प्राण निघोन गेल्यानंतर तो देह पतीचा, पुत्राचा, पित्याचा, मातेचा, बंधूचा व ब्राह्मणाचाही कां असेना त्याला बांधून मसणांत नेऊन सरणावर ठेवून जाळून राख केली तरी मग तूं भर्तृहत्या, पुत्रहत्या, पितृहत्या मातृहत्या, बंधुहत्या किंवा ब्रह्महत्या केलीस इत्यादि कोणीही म्हणत नाहीं; तेव्हां प्राणच पती, प्राणच पुत्र, प्राणच पिता, माता, सुहृत्, ब्राह्मणादि वर्ण, ब्रह्मचर्यादि आश्रम, इत्यादि प्राणच कां न म्हणावा? प्राणाला चेतनताहि आहे. पहा, अकस्मात् मूर्च्छा आली किंवा सन्निपात झाला तर आवडीचें पोर जवळ रडून कहर करीत असतां किंवा मोठ्यानें आरोळ्या ठोकीत असतां न कळल्या तरीही

जर पदर इकडचा तिकडे सरकला तर त्या मूर्च्छेच्या वेळी किंवा सन्नितापाच्या वेळी, स्त्रिया सांवरून घेतात हे जगांत प्रसिद्ध आहे; तर प्राणाला आत्मा कां न म्हणावा ?

गुरुजी - शाबास, विचार तर बरा केलास. तुझी बुद्धि विवेक करणारी आहे, असें जाणून मला आनंद झाला. पण अजून आत्मा कोण हें तुला कळलें नाहीं. मात्र देहाचा अनात्मत्वं निरास चांगला केलास. पतिपुत्रादिक प्राणच आहे, असा निर्धार करून मेल्यावर हिरण्यगर्भोपासकांप्रमाणें प्राणलोकीं कांहीं काल गति होईल; पण पुनरावृत्ति चुकणार नाहीं. कारण प्राण हा आत्मा नव्हे तर बाहेरच्या वायूप्रमाणें हाही जड आहे; जरी मूर्च्छेमध्ये पदर सांवरून घेतला तरी तें पूर्वसंस्कारवशात्, काकतालीय-न्यायानें कार्य घडलें; म्हणून प्राणांला चेतनत्व आलें असें म्हणणें तर दुरापास्तच आहे. बरें, पहा ! प्राण हा चेतन असता, तर झोंप लागल्यावर तो जागा (असें गृहीत) असतांही आंगावरील अलंकार चोरानें चोरून नेले तरी त्याला कांहींच कळत नाहीं. 'मी भुकेलों, मी तान्हेलों, आतां माझे प्राण व्याकुळ झाले' इत्यादि स्पष्ट व्यवहारावरून, असें म्हणणारा प्राणावांचून निराळाच असला पाहिजे. तो प्राणाचाही प्राण आहे व बळ देऊन शरीर धारण करणें व वांचविणें हेंही काम केवळ प्राणाचेंच म्हटलें जात नाहीं, तर प्राणाच्याही आंत असणारा अंतर्यामी जो तोच बल देतो व प्राणाला हृदयांत खेळवून, खाणेंपिणें करवितो. खाल्लेलें अन्न पचविण्याकरितां-

उर्ध्वमग्नेर्जलं कृत्वा, कृत्वाऽन्नं च जलोपरि ॥
 अग्नेश्चाधः स्वयं प्राणः स्थित्वाऽग्निं धमते शनैः ॥
 प्राणेनांभांसि भूयः पिबति पुनरसावन्नमदनाति तत्र
 तत्पाकं जाठरोऽग्निस्तद्रूपहितबलो द्राक् शनैर्वा करोति ॥
 व्यानः सर्वांगनाडीष्वथ नयति रसं प्राणसंतर्पणार्थः
 निःसारं पूतिगंधं त्यजति बहिरयं देहतोऽपानसंज्ञः ॥
 व्यापारं देहसंस्थः प्रतिवपुरखिलं पंचवृत्त्यात्मकोऽसौ
 प्राणः सर्वेन्द्रियाणामधिपतिरनिशं सत्तया निर्विवादम् ॥
 यस्येत्यं चिद्धनस्य स्फुटमिह कुरुते सोऽस्ति सर्वस्य साक्षी
 प्राणस्य प्राण एषो ह्यखिलतनुभृतां चक्षुषश्चक्षुरेषः ॥

इत्यादि प्रमाणानें व अनुभवानेंही प्राणादिद्वारा अंतर्यामींच आत्मा सर्व करवितो, पण करवून सुद्धां कर्ता, करविता न होतां निर्लेप राहतो; तेव्हां प्राणाप्रमाणें अचेतन (जड) हा आत्मा नव्हे. तू असें पहा, स्वसन्निधानानें सर्व करूनही हा आत्मा अकर्ता राहतो. तुम्ही तर सर्वथा परगधीन असून, स्वतः डोळ्याची पापणी सुद्धां हालविण्याचें सामर्थ्य नसूनही (मीं जळतें खापर डोक्यावर घेतल्यामुळेंच हें घर चाललें, मीं केलें म्हणूनच हें झालें, माझ्या-सारखी कोण शहाणी आहे काय? असा) पदोपदीं अहंपणा करितां. काय तुमच्या हातांत आहे? कांहीं नाही, तेव्हां असा वारंवार विचार करून कर्तेपणा व करवितेपणा घालवून निर्लेप रहावें. जो अकर्ता निर्लेप राहिल त्याचे हातून बरें वाईट कर्म घडलें तरी त्यापासून त्याला बद्धता नाही. जशी लोखंडाची बेडी

तशीच सोन्याचीहि बेडी बांधण्यास सारखीच आहे. त्याप्रमाणे पाप व पुण्य हीं दोन्हीहि मोक्षप्रतिबंधास सारखीच आहेत. जसे पाप नरकयातना भोगवितें, तसें संकल्पपूर्वक फलकामना धरून केलेलें पुण्य, स्वप्नसुखाप्रमाणें थोडा काल स्वर्गसुख दाखवून पुनः अधःपात देतें. तो अधःपात दुःसह आहे.

यः प्रेत्यात्मानभिज्ञः श्रुतिविदपि

तथा कर्मकृत्कर्मणोऽस्य ॥

नाशःस्यादल्पभोगात्पुनरवतरणे दुःख

भोगो महीयान् ।

असें वचन आहे. म्हणूनच तेंच पुण्य ईश्वरप्रीत्यर्थ केले तर ईश्वरप्रसादानें बुद्धि-सिद्धि द्वारा ज्ञान होऊन याच जन्मांत मोक्ष मिळतो. तेव्हां पूर्वी तसें पुण्य केल्यामुळे आज ही तुझी सारासार विचार करणारी बुद्धि होऊन श्रीदत्तात्रेयाच्या प्रसादानें सद्-गुरुची गांठ पडून सदुपदेश झाला. असो; हा देहाहून वेगळा प्राण तूं निवडलास तो पांच प्रकारचा, पांच कर्मेद्रियें, पांच ज्ञानेन्द्रियें व मन आणि बुद्धी या सत्रांचा मिळून हा लिंगदेह. पैकीं एक प्राणमय नांवाचा कोश होय. आत्मा तर याहून निराळाच आहे.

मुलगी - बरें, आपण म्हणतां हें तर सयुक्तिक माझ्या मनांत भरलें. मला असें वाटतें, मी पहात्यें, मी बोलत्यें, मी ऐकत्यें इत्यादि व्यवहारावरून इंद्रियांला चेतनता असावी. तेव्हां आंत असणारीं इंद्रियेंच आत्मा असावा, किंवा त्या इंद्रियांचें चालक मनच आत्मा असावा, कारण :-

मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः ॥

इत्यादि प्रमाण ऐकिवांत आहे. तेव्हां बंधमोक्षव्यवस्था—
सिद्धिही होते. म्हणून मनाला आत्मा म्हणणें प्रशस्त आहे, व

मनःकृतं कृतं राम, न शरीरकृतं कृतम् ॥

येनैवालिंगिता कांता तेनैवालिंगिता सुता ॥

इत्यादि उपपत्ति पाहिल्यावर मनच आत्मा ठरतो. देहा-
दिकांचे ठायीं अहंता व गृहदारादिकांचे ठायीं ममता तर मनच
करितें. इंद्रियांपेक्षांही जाणणेपणा हा मनाचाच धर्म आहे. कारण
एखादे वेळीं आपलें मन भलतीकडे गेलें म्हणजे पुढ्यांतून वाजत
गाजत राजाची स्वारी गेली तरी पत्तासुद्धां लागत नाही, कोणीं
विचारल्यावर हेंच उत्तर मिळतें कीं, माझे मन तिकडे नव्हतें.
अतएव माझ्या डोळ्यांना दिसलें नाहीं असा व्यवहार उघड
दिसतो; तर मनच आत्मा म्हणण्यास काय हरकत आहे ?

गुरुजी - शाबास, उत्तरोत्तर तुजें पाऊल पुढेंच आहे. असें
आंत आंत चांचपून पाहिलें तर बरेंच होईल. जसें एका राज्यांत
अनेक राजे, परस्पर विरुद्ध होतील, तसें इंद्रियांना आत्मे म्हट-
ल्यावर होईल; हीं इंद्रियें भौतिक जड करणें आहेत. जसा प्राण
हा रजोगुणी भूतविकार आहे, तसें मनही सत्वगुणी भूतविकार
आहे. जसें केवळ मातीच्या भांड्यापेक्षां माती गाळून भट्टी
लावून केलेल्या कांचेच्या भांड्याला चकाकी येते म्हणून तो
मातीचा विकार नव्हे. असें म्हणतां येत नाहीं, त्याप्रमाणें
अग्नाच्या सूक्ष्म वाफेनें बनलेल्या मनाला आत्मा म्हणतां येणार

मनः

नाहीं. हें मन (अन्नमय) भूतविकारच आहे, व कामादि अवस्थेनें हें क्षणोक्षणीं भ्रांत होते व संकल्प विकल्पात्मक असल्यामुळे हें चंचल आहे. आत्मा निश्चल आहे. हें मन विषयांकरितां इंद्रियांला क्षोभविणारें आहे. आत्मा तर नित्य तृप्त आहे; पण हें मन त्रैलोक्यांतील सर्व वैभव मिळालें तरी आशातृष्णारूपीवृत्तीनें कधींही तृप्त होत नाहीं. दुर्वासना धरून पुढें भूतप्रेत पिशाचादि भावाला, (जन्माला) पाववितें. आत्मा सर्वव्यापी असल्यामुळे अपरिच्छिन्न असून मन परिच्छिन्न आहे हें उघड कळतें.

अगमन्मे मनोऽन्यत्र सांप्रतं च स्थिरीकृतम् ॥

माझे मन दुसऱ्या ठिकाणीं गेलें होतें तें पुनः परत आलें, आतां त्याला स्थिर केलें असें स्वानुभवानें सर्वालाही कळतें. हें परिच्छिन्न नसेल तर जाणें येणें कसें घडेल ? व जें कर्म पुढच्या जन्माला फलोन्मुख होतें, त्या त्या आकाराचें मन अंतकाळीं होतें; म्हणून त्या त्या जन्माला जावें लागतें (जो ज्याला जाणतो तो त्याहून निराळाच असतो) ह्या न्यायानें आपलें मन गेलें, आलें इत्यादिक ज्याला कळतें तो आत्मा त्या जडमनाहून निराळाच आहे हें जागेपणीं उघड कळतें व स्वप्नामध्ये वाचा आदिकरून सर्व इंद्रियें मनांत लीन होतात, म्हणजे मनाच्या ताब्यांत राहतात, म्हणूनच मन स्वतः आपणच ग्राह्यविषयरूपी होऊन ग्राहक इंद्रियेही स्वतःच बनून देणें घेणें इत्यादि सर्व व्यापार आत्मसांनिध्यानें बळ पावून करितें, आत्मा तर स्वयं-ज्योति आहे. ज्यास स्वप्नावस्थेंमध्ये कार्यज्योती सूर्य, चंद्र, अग्नि इत्यादिक नसतां व करणज्योती डोळे इत्यादि इंद्रियें नसतांही स्वचैतन्यप्रकाशानें मनःकृत सर्व पदार्थांला प्रकाशित करितो, तो

आत्मा मन व मनोव्यापार ह्या सर्वाहून निराळा साक्षिभूत निर्विकार आहे. तो, मन निश्चल झाले म्हणजे निश्चल कळू लागेल.

मनोजृम्भणराहित्ये यथा साक्षी निराकुलः ॥

इत्यादि प्रमाणाने पांच ज्ञानेन्द्रिये, व संकल्पविकल्पात्मक मन मिळून एक मनोमयकोश लिंगदेहापैकी आत्म्याला उपाधि-भूत आहे, तेव्हां तो आत्मा त्या मनउपाधीहून वेगळाच जाणावा. उगीच मनाच्या तादात्म्याध्यासाने मरून आशाभूत होऊं नये. जर मन आवरत नसून, रूपलावण्यसौंदर्यादिकांला भुलून हट्टी द्वाड पौराप्रमाणे आवरले असतांही, पुनः पुनः चपळपणाने पळत असेल तर सगुण ईश्वराची सुरेख प्रतिमा करून, आपल्या अधि-काराप्रमाणे प्रतिष्ठा करून, यथाविधि पूजा करून, मोकळ्या वेळीं पायापासून मस्तकापर्यंत ध्यान करून, स्थिरासनावर बसून हृदयकमळांत ती प्रतिमा सांठवून ठेवावी. पुनः पुनः ध्यान सुटले तरी तशीच आपादतल-मस्तकापर्यंत भरून घ्यावी. जरी महिना, दोन महिने किंवा वर्षपर्यंत मन स्थिर न झाले तरी नाउमेद न होतां खेद सोडून हात धुवून मनाचे पाठीस लागावे म्हणजे आपोआप स्वाधीन होईल. कितीही उच्छृंखल झाले तरी श्रीगुरुदत्तात्रेयाच्या पादुकांचें चिंतन करितांच मन शांत होईल.

मुलगी - गुरुजी ! यथार्थ सांगितलेत. त्याच पादुकांचें आजपर्यंत चिंतन केले त्याचेंच फळ हें चरणकमल पाहिलें. असो, असें हें मन भौतिक जड आहे व वाचा मनासह मागे फिरतें, पण त्याला आत्म्याचा पत्ताही लागत नाही; असेंहि कानावरून गेले

आहे. तेव्हां पुढें रिघून विचार केल्यावर बुद्धि आत्मा म्हणण्यास हरकत नाही. मन बुद्धीची वृत्ति आहे. तेव्हां ती जड असली पाहिजे; पण बुद्धि मात्र जड नव्हे, ही मनाची नियंत्री असल्या-मुळें स्वतंत्र आहे. बुद्धि करील तें होईल. बुद्धि नसेल तर प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमा इत्यादि प्रमाणें तरी कशीं करितां येतील? येणार नाहीत. बुद्धिवांचून स्मरण, उहापोहज्ञान तरी कसें बरें होईल? कर्तृत्वसुद्धां बुद्धिलाच आहे, तेव्हां हाच आत्मा असावा.

गुरुजी - आकाश, वायु, तेज, जळ, पृथ्वी ही पंचमहाभूतें ईश्वरानें तप करून केलीं व तीं त्रिगुणात्मक असल्यामुळें प्रत्येक-भूताच्या रजोशांनीं वेगळालीं वाचा, पाणि (हात,) पाद, गुद, उपस्थ, हीं पांच रजोगुणी कर्मांद्रियें ज्ञालीं; व अवशिष्ट सर्व रजोगुणांश एकत्र होऊन प्राण ज्ञाला. तो, प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान अशा वृत्तिभेदानें पांच प्रकारचा ज्ञाला, व आकाशांदि पंतभूतांच्या सत्वांशीं निरनिराळीं श्रोत्र, त्वचा, चक्षु, जिव्हा, घ्राण अशीं पांच ज्ञानेंद्रियें ज्ञालीं; व अवशिष्ट सर्व सत्वांश एकत्र होऊन अंतःकरण ज्ञालें. तें संकल्पात्मक मन व निश्चयात्मक बुद्धि अशा वृत्तिभेदानें दोन प्रकारचें जाणावें. जरी प्राधान्यानें बुद्धि सात्विक आहे, तरी तिला अंगभूत रजोगुण तमोगुण आहेत म्हणून त्रिगुणात्मिका ही बुद्धि तीन अवस्थांला पावते.

बुद्धेस्त्रिधा वृत्तिरपीह दृश्यते, स्वप्नादिभेदेन गुणत्रयात्मनः ॥

बुद्धीला स्वतंत्र कर्तृत्व मानलें तर बौद्धव्याकरितां दुसरी बुद्धि पहावी लागेल; तर तसें नाही. अग्निसंयोगानें लोहाला

जसे दाहकत्व येते, तसे आत्मसान्निध्याने बुद्धीला चेतनत्व भासते. बुद्धि झोपेत लीन होते व जागृतीत आपादतल-मस्तक व्यापते, तेव्हा बुद्धीला आत्मा म्हटला, तर काजव्याप्रमाणे आत्मस्वरूप ठरेल व तें सदोदित आत्म्याला साजेल काय ? बुद्धीच पुण्यपाप करील, तर स्वर्ग नरक बुद्धीलाच मिळेल. मग जीवाकडे काय संबंध राहिला ? एकांने करावे व दुसऱ्याने भोगावे असें घडेल काय ? नाही नाही. तेव्हां यावत् बद्धदशा आहे तावत् जीवाला आध्यासिककर्तृत्वादिक शास्त्राने मानिले आहे. पांच ज्ञानेंद्रिये व बुद्धि मिळून हा लिंग-शरीरापैकी एक विज्ञानमय कोश आहे. बौद्धांनी हाच आत्मा असें म्हटले तें अगदीं चुकीचें आहे; तेव्हां बुद्धीचा साक्षी बुद्धी-हून पर असणारा जो, तो आत्मा बोद्धृत्वसाक्षीत्व असूनही स्वयं निर्विकार आहे.

मुलगी - पूर्वी अहंकार लीन झाला म्हणजे निद्रावस्था; असें सांगितले, व आतां तर बुद्धि लीन झाली म्हणजे निद्रा व आपादतल-मस्तक बुद्धिव्याप्ती झाली म्हणजे जागृति असें सांगतां तर हें कसे ?

गुरुजी - कित्येक अंतःकरणाचे भेद मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार असे चार मानितात; कित्येक दोन मानतात, तेव्हां मनामध्ये चित्ताचा, बुद्धीमध्ये अहंकाराचा अंतर्भाव मानितात म्हणून तसें म्हटले तरी दोष नाही. चावकादिक व पामरजन देहालाच अहंपणा देतात तर तो अहंपणा मिथ्या होय. मीमांसादिक जीवाला (चिदाभासाला) अहंपणा देतात, तर तो

अहंपणा गौण होय. वेदांतसिद्धांती अकर्ता, अभोक्ता, गमना-गमनादिरहित प्रत्यगात्म्याला अहंब्रह्म असें मुख्यत्वे लक्षणा-वृत्तीने, अहंकारलक्ष्यार्थ, कूटस्थचैतन्याचें नित्य, शुद्ध, बुद्ध ब्रह्माशीं सामानाधिकरण्य करितात. तो अहंकारलक्ष्यार्थ मात्र आत्मा म्हटला जाईल. वाच्यार्थरूपी जड अहंकार तर बुद्धी-प्रमाणें दृश्य आहे. हा अहंकार जोपर्यंत गळला नाही तोपर्यंत ब्रह्मदेवाजवळ जरी वास केला, तरीही पुनरावृत्ति चुकणार नाही.

प्रकरण ३ रे

मुलगी - देहापासून अहंकारापर्यंत जें, त्यांपैकी एकालाहि आत्मा म्हणतां येत नाही व यापुढें आणखी कांहीं नाही. अर्थात् बाकी शून्य राहिलें. हाच आत्मा काय ?

गुरुजी - आत्मा तर परमानंदरूप आहे, तो शून्य होईल काय ?

मुलगी - जागृदावस्थेमध्ये घडलेले सर्व व्यापार स्वप्नावस्थेमध्ये संकोचित होतात, मात्र कित्येक दृष्टश्रुतादि व्यवहार मानसिक कांहीं वेळ भासतात ते सर्वहि निद्रेमध्ये अत्यंत लीन होतात. हें तर पूर्वीच आपण सांगितलें आहे. त्यावेळीं परमानंदही होतो; मग आनंदरूपी शून्यच आत्मा कां न म्हणावा ?

गुरुजी - बुद्धीमध्ये चैतन्याचें प्रतिबिंब पडलें तोच जीव होय. ह्या जीवाला बुद्धिद्वारा स्थूलदेहाचें तादात्म्य घडतें तेव्हां प्राधान्यानें नेत्रांत स्थिति होऊन आपापल्या देवतांनीं अनुग्रह केलेल्या इंद्रियांनीं विषयांचें ग्रहण होतें. ही स्थूलभोगरूपी जागृ-दवस्था विश्वनामक जीव अनुभवितो, व तोच जीव इंद्रियें मनांत लीन झाल्यावर कंठस्थानी लिंगदेहाशीं तादात्म्य पावून तोच विश्वनामक जीव तैजससंज्ञक होऊन जागृदवस्थेंत पाहिलेले, ऐकिलेले इत्यादिक जे विषय, त्यांचा संस्काररूपी प्रविविक्त भोग अंतःप्रज्ञेनें घेतो, व या नंतर नाडीमार्गांनीं हृदयवेष्टनरूपी पुरीतझामाचे पोकळींत येऊन, प्राज्ञनामक होत्साता, ब्रह्मरूपी-शय्येवर निजून, चेतोमुखानें परमानंद भोग घेतो. पण पाण्यांत पडलेल्या पाण्याच्या थेंबाप्रमाणें ब्रह्मस्वरूपीं मिसळून जात नाहीं. जसा पाण्यानें भरलेला शिसा तोंड घट्ट करून पाण्यांत ठेविला तरी तें पाणी जसें ठेविलेल्या पाण्यांत मिसळत नाहीं, व पुनः शिसा उचलला तर तेंच पाणी तसेच असतें; त्याचप्रमाणें अनिर्वचनीय अज्ञानानें आवरलेला जीव ज्ञोपेमध्ये ब्रह्मस्वरूपीं मिळाला तरी आपलें प्रारब्ध भोगण्यासाठीं कांहीं निमित्तानें (ईश्वरेच्छेनें) तोच जीव त्याच स्वरूपानें पुनः जागा होऊन देहावर येतो व पूर्वी केलेले व पुढें करण्याचे आपले सर्व उद्योग आठवितो; पण ब्रह्मज्ञानानेंच नष्ट होणारें उपाधिभूत अज्ञान नष्ट झाल्यावांचून निरुपाधिकपणें ब्रह्मस्वरूपांत अत्यंत लीन होणार नाही. हा जो अवस्थावान् जीव व ह्याचे अवस्थाव्यापार जाणणारा, त्या सर्वांहून विलक्षण असून सर्वसाक्षी आहे. तो शून्याहून निराळा, शून्याचाही साक्षी आहे. अन्यथा शून्य तरी

कोणास कळलें ? ज्याला शून्य कळों आलें तो तर शून्याहून निराळाच आहे.

मुलगी - एवढ्या गाढ झोपेंत तो साक्षी कसा असतो व जागेपणीं त्याची ओळख कशी पटावी ?

गुरुजी - ज्याप्रमाणें ग्रहण लागतें त्या वेळीं राहून ग्रासलेलें सूर्यमंडळ किंवा चंद्रमंडळ पाहणाऱ्यास स्पष्ट दिसून आलें नाहीं तरी तेवढ्याचानें तीं मंडळें नाहींतच अशीं होत नाहींत. मात्र स्पष्ट भासत नाहींत; पण तसल्या त्या खग्रासाच्या वेळीं खग्रासाति-रिक्तपणानें त्या मंडळांचा भास होतोच होतो. त्याप्रमाणें सर्वे-द्रियांतःकरणोपरमरूपी निद्रेमध्ये शून्य साक्षीपणाने राहून जीवाला, उठल्यावर स्मरण करून तोच देतो. इत्यादि प्रमाण आहे म्हणून झोपेंतून उठलेला जीव मी इतका वेळ सुखानें निजलों होतो, मीं कांहीं जाणलें नाहीं असे उद्गार काढितो. पूर्वी अनुभविल्या-वांचून हें स्मरण तरी कसें व्हावें ? तेव्हां त्या वेळींही हा अनुभव आहे व दुसरें असें, हा जीव म्हणजेब्रह्मस्वरूपाहून निराळाच एक पदार्थ आहे असें नाहीं.

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः

असें प्रमाणहि आहे. जोंपर्यंत संघाताचा अभिमान धरून मी कर्ता, मी भोक्ता, मी सुखी, मी दुःखी इत्यादि रूपानें व्यवहार करतो तेव्हां जीव म्हटला जातो. हा जीव स्वतः सच्चिदा-नंदस्वरूपी असूनही देहादिकांचे ठायीं निमग्न होऊन मायेनें मोहित होत्साता सुखासाठीं तळमळ करून मनाला प्रिय वाटणारे बरेच संबंध करितो.

यावतः कुरुते जंतुः संबन्धान्मनसः प्रियान् ॥
तावन्तोऽस्य निखत्यन्ते हृदये शोकशंकरः ॥

पण त्यापासून सुख कोठून होईल ? होणारच नाही.

सुखमस्यात्मनो रूपं ॥

आपण सुखरूपी आहे असें खरोखर जोंपर्यंत कळलें नाही तोपर्यंत देहाला, प्राणाला, मनाला, बुद्धीला किंवा अधिक पाहिलें तर शून्याला मी आत्मा म्हणून भ्रांतपणें वाद मात्र करण्याचा; पण ह्या शून्याचाहि साक्षी, व धर्माधर्मादिरहित, कार्यकारण-भाववर्जित असून, भूतभविष्यवर्तमानकाळानें परिच्छिन्न होत नाही. अतएव षड्भावविकार ज्याला नाहीत असा, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त परमानंदाद्वितीयरूपी आत्मा कळण्यास कठीण आहे. जागेपणीं ह्याची ओळख पटण्याला अवघड नाहीच नाही. सर्व विकल्प दूर करून स्वसंवेद्य आत्मस्वरूप आपणच ओळखावें. जसा वारा आंत घुसल्यानें पाण्यावर पाण्याचा तरंग निराळ्या स्वरूपाचा भासतो, पण त्याच्या आंत पाणी, पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे—सही पाणी, व जिकडून आला व जिकडे जातो तें सर्व पाणी, व वायु शांत झाल्यावर तरंग म्हणून कांहीं निराळा पदार्थ आहे काय ? कांहीं नाही. त्याप्रमाणेंच भूतभौतिक, देव, नर, नारी, पशू, पक्षी, कृमि, कीट, वृक्ष, वल्ली इत्यादि विविधरूप नाम-कर्मगुणभेदानें बाह्य दृष्टीनें जें जें भासतें, तें तें सर्व एक सच्चिदानंदात्मक स्वरूपच आहे. दुसरे कांहीं नाही. जें स्थावर जंगम अणुरेणूपर्यंत दिसतें त्यास नामरूप सोडून एक सच्चिदानंददृष्टीनेंच सर्व पहावें. मग कोणाचा कोण प्रिय, अप्रिय, मित्र, शत्रु, द्वेषटा, उदासीन, साधु, असाधु व कोणाचा वियोग, कोणाचा योग ! ही सर्व व्यावहारिक एक काहाणी आहे.

मुलगी - तुम्हीं म्हणतां तें खरें, पण हें भिन्नपणानें नाम-
रूप आकाराला पावलेलें जगत् ढळढळीत दिसत असतां त्याचा
अपलाप करून हें एकच आहे असा निश्चय तरी कसा मनांत
भरावा ?

**गुरुजी- वर्षोपला यथाऽभिन्ना अपि भिन्ना इहांभसि ॥
ब्रह्मणीदं तथा विश्वं ब्रह्माभिन्नं विनिश्चिनु ॥**

जशा जळरूपी गारा दगडासारख्या घट्टरूपाच्या जळावर
पडल्या तरी जळाहून निराळ्याच दिसतात, पण विचक्षण लोक
गार लागणाऱ्या गारा पाणीच आहे अशाच दृष्टीनें पाहातात व
क्षणांतरीं त्याच गारा (वितळून) पाणी होतें; ह्या न्यायानें सर्व
जगताचें नामरूप सोडून निरंतर सच्चिदानंददृष्टी मात्र विवेकानें
ठेवावी हेंच विवेकाचें कार्य होय. दगड मारून घडा फोडल्या-
प्रमाणें अजिबात नामरूप नाहीसें करावें असें कर्तव्य नाही, (करूं
नये) तें जगत् विवेकानंतर दग्धपटन्यायानें बापुडें राहिना का ?
एकदा बाधित केल्यावर, बाधितानुवृत्तीनें राहिलें तरी त्यापासून
मग काय बाधा आहे ? काहीं नाही. यावत् व्यवहारक्षयपर्यंत
बापुडें खुशाल राहो. कारण की:-

करें निर्मिलें तें मनें तोडवेना, मनें निर्मिलें तें करें मोडवेना

मुलगी - आपण सांगतां पण अजून निश्चय होईना.

गुरुजी - तुला संशय राहिला असेल तर अजून प्रश्न कर.
मी निःसंशय करतो.

मुलगी - संशय तर नाही. तुम्हीं सांगतां तसा विचार
करावा खरा; पण चित्ताची एकाग्रता होत नाही, यास काय
करावें ?

गुरुजी - तर चिरकाल ध्यान करून सावधान हो.

मुलगी - हेही खरे, पण गांवाची निष्कारण उठाठेव करण्यास वेळ मिळतो, परंतु अद्वैत वासना होण्यास मुष्कील पडते.

गुरुजी - ह्यावरून असा निश्चय होतो की, अद्यापि तुझ्यावर ईश्वराचा अनुग्रह झाला नाही, त्यावांचून श्रवण केलें तरी तें-

नळी फुंकिली सोनारें । इकडून तिकडे गेलें वारें ॥

याप्रमाणें समजावें, किंवा कांहींस समजलें तरी न उमजल्यामुळें लोकांमध्ये वटवट करण्यास मात्र मिळेल. काय त्याचा उपयोग ?

लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान, आपण कोरडा पाषाण ॥

मुलगी - तर असें श्रवण करूं नये काय ?

गुरुजी - बायांतो, तुम्ही श्रवणास जातां म्हणून बिचाऱ्या पुराणिकबुवाला पोथी सोडण्याचा प्रसंग तरी येतो, नाही तर मग 'राम-कृष्णवासुदेव.'! तुम्ही पुराण-कीर्तनास जाऊन इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करा किंवा माळा फिरवा अथवा वाती, पत्रा-वळी वगैरे करा; पण रोज मूठठूठ धान्य आणि अखेरीस बिदायकी, एवढ्याला कांही वानवा नाही.

मुलगी - आमची ही मस्करी करतां ?

गुरुजी - आम्ही स्वतःच मस्करी (संन्यासी) बनलों, दुसऱ्याची मस्करी करावयाची ? एका मनानें दोन कामें होत नाहीत, आधीं श्रवणाला वेळ थोडाच वांटणीस येणार, तोही

व्यर्थ गेला तर मनुष्यजन्माचा काय उपयोग ? ह्याचकरितां असें जाचून बोललेलें अतःकरणास खोंचूनतरी लक्ष्यपूर्वक थोडें श्रवण घडूं द्या; तें व्यर्थ जाणार नाहीं.

मुलगी - हें तर पत्करलें; पण ज्या योगानें श्रवण केलेलें मनांत ठसून त्याचें मनन, निदिध्यासन (ध्यान) घडेल असा ईश्वरानुग्रह कसा व्हावा ?

गुरुजी - सर्व प्राण्यांला आपल्याप्रमाणेंच देहादिक प्रिय आहेत व जसें आपणास दुःख होतें तसेंच इतरांसही होईल व देह हें देऊळ आहे व त्यामध्ये राहणारा जीव हा सदाशिव आहे, असा निश्चय करून अहिंसारूप पुष्प त्याला आवडतें तें देऊन निरंतर 'सोहं भवानें पूजा करावीं.' हिंसा म्हणजे प्राणच घेणें असा अर्थ नव्हे, तर कायावाचामनें दुसऱ्यास पीडा न देणें हा अर्थ समजावा. अतएव निरर्थक कोणाचें मनसुद्धां दुखवूं नये व काया-वाचामनानें केलेलें सर्व कर्म ईश्वरास समर्पण करावें; आपली बुद्धि स्वच्छ राखावी, सरळ वागावें, खोटें बोलूं नये, क्रोधरूपी मांगाचा स्पर्श करूं नये, झाला तर स्नानच करावें. कसें कोणीं बोलोत आपण शांति धरावी, दुर्जनपण करूं नये, इंद्रियें आपल्या ताब्यांत ठेवावीं, प्रिय भाषण करावें वाईट कर्माची लाज ठेवावी, हानि झाल्यास खचूं नये, इष्ट वियोग झाला तरी हळहळूं नये, मोठेपणा सोडून द्यावा, बाह्याभ्यंतर शौच (शुद्धि) करावें, संगती करणें तर सज्जनाचीच करावी, मिळेल त्यांत संतोष मानावा, घडेल तसतसें श्रवण आदरानें करावें, असें वागल्यास अवश्यमेव ईश्वरानुग्रह होईलच होईल.

मुलगी - सोहं भावानें पूजा करावी म्हणतां तो सोहंभाव कसा ?

गुरुजी - सः म्हणजे तो, परोक्ष, दूर असणारा, अहं म्हणजे मी, अपरोक्ष, स्वयंप्रकाश, हे दोन पदार्थ आहेत. यांनाच जीव-शिव म्हणतात. सोहं हें वाक्य आहे व सः आणि अहं हीं दोन त्याचीं पदें होत. वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ असे दोन अर्थ प्रत्येक पदाचे आहेत. त्यांतून पांच भौतिक स्थूलदेह, हा पहिला; पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें, पांच प्राण, मन व बुद्धि मिळून एक लिंगदेह हा दुसरा; अज्ञानकारण देह हा तिसरा, मिळून देह-त्रयवेष्टित जें चैतन्य अविद्याप्रतिबिंबित जीव, अविद्याधिष्ठान चैतन्य, हा अहं पदाचा वाच्यार्थ आहे व साक्षी, कूट, प्रत्यगात्मा हा अहंपदाचा लक्ष्यार्थ आहे. ज्याचे पायांपासून कबरेपर्यंत सप्त-पाताळ लोक व ज्याचे नाभीपासून मस्तकापर्यंत भूरादिलोक, नक्षत्रें-दांत; माया-हास्य; रात्र-दिवस ज्याचे निमेषोन्मेष; सृष्टि-कटाक्ष; समुद्र-कुक्षी; नद्या-नाड्या; वृक्ष-केश; वृष्टि-रेत; अस्थि-पर्वत असा ज्याचा विराट देह स्थूल होय. दिशा-कर्ण, वायू-त्वचा, सूर्य-नेत्र, वरुण-जिव्हा, अश्विनी-कुमार-नासिका, अग्नि-वाचा, इंद्र-हात, प्रजापति-लिंग मृत्यु-गुद; मन-चंद्र, बुद्धि-बुहस्पति, चित्त-विष्णु, अहंकार-रुद्र असा ज्याचा हिरण्यगर्भाख्य लिंगदेह व माया ज्याचा, अव्याकृताख्यकारणदेह ह्या देहत्रयानें वेष्टीत जें ब्रह्म चैतन्य (माया, मायाधिष्ठान, ब्रह्मचैतन्य व मायाप्रतिबिंबित ईश्वर) हा सः या पदाचा वाच्यार्थ होय. व सत्य ज्ञानानंतपरमानंद लक्ष्यार्थ होय. तेव्हां दोन्ही वाच्यार्थांला विरोध आला तरी वाच्यार्थ सोडून (देह-प्राणेंद्रियमनोबुद्धिअहंकाराहून वेगळा; विश्व, तैजस प्राज्ञ हे

तीन देहाचे अभिमानीं विकारीं याहून निराळा; जाग्रस्वप्न-सुषुप्तीचा साक्षी, अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, आनंदमय ह्या कोशांहून व्यतिरिक्त जो मी कूटस्थ साक्षी प्रत्यगात्मा, तोच हा विराटसूत्रात्मा; अव्याकृतमाया ह्या तीन देहांहून निराळा, व त्याचे अभिमानी वैश्वानर, हिरण्यगर्भ ईश्वर त्याहून वेगळा, व सृष्टिस्थितिप्रलय हे त्यांचे जे व्यापार त्यांचा साक्षी, सत्य, ज्ञान, अनंत, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्तस्वभाव परमात्मा आहे.) असेंच दोन्ही लक्ष्यार्थांचे, अखंड तैलधारे-प्रमाणें निरंतर चिंतन करावें. हेंच निदिध्यासन (ध्यान) होय. जीवशिव एकच आहेत, असें वेदांत ऐकून निर्धार करणें तें श्रवण होय. श्रवणानें संशय नष्ट होतात. अविद्याउपाधीनें जीवाला किंचिज्ञपणा आला व विद्या - (माया) - उपाधीनें शिवाला (ईश्वराला) सर्वज्ञपणा आला, हे दोन्ही उपाधी सोडल्यावर परस्परांचे एकत्व संभवते, असें अनुसंधान श्रवणानुसारानें करणें तें मनन होय. मननानें असंभावना नष्ट होते. स्वप्नाप्रमाणें दिसणारें नामरूपात्मक जगत् मृगजळाप्रमाणें किंवा दोरीच्या सर्पाप्रमाणें आहे. व श्रवण-मननानें निःसंशयपणें ठरलेलें जिवाशिवांचें एकत्व मात्र सत्य आहे असें धारणा लावून, चित्तानें जीवशिवैक्यध्येयाचें निरंतर चिंतन करणें तें निदिध्यासन होय. ह्या ध्यानानें विपरीत भावना नष्ट होते. मग नामरूप कुलजातिसंबंध सोडून देहाला मी म्हणतात त्याप्रमाणें शिव परमात्मा मी आहे असें दाढर्य होऊन, ज्ञापेप्रमाणें सर्व विसरून जाणें ही उपरती (निर्विकल्पसमाधि) होय. ह्यानें कृतकृत्यता येते. पुनःजन्म होत नाही. ज्ञानसमकालच मुक्ती आहे तरी लोक-दृष्टीनें यावत्प्रारब्ध देह राहो, एक वेळ आवरणभंग झाल्यावर

पुनः देहादिकां च तादात्म्याध्यास होत नाही. हेंच बोधाचें वंभव. अभ्यासानें बोध दृढ करून मनोभंग, वासनाक्षय ज्यांनीं केला त्यांला ही जीवन्मुक्ती मिळते. विशेष काय सांगावें. एक वेळ आत्मसाक्षात्कार झाला म्हणजे मोह, शोक रागादि नष्ट होतात, संशय फिटतात, हृदयग्रंथी तुटतात, जन्ममरण देशांनीं कर्म खुंटतात, सर्व पाप तुटतात. मग तेथें कर्तृत्व, भोक्तृत्व, पापपुण्य पुढें कोठून येणार ? ह्याप्रमाणें ह्याच डोळ्यांनी जीवन्मुक्तीचा हा सोहळा ज्यांनीं अनुभविला त्यांचे प्रारब्ध संपल्यावर पिकल्या पानाप्रमाणें देह कोठेहि पडो, प्राप्तेत्कांती होणार नाही. तापलेल्या दगडावर टाकलेल्या पाण्याप्रमाणें सर्व कळा स्वरूपांत लीन होतांच पूर्वी ब्रह्मच असून जीवपणा भ्रमानें आलेला, तो ज्याचा गेला, असा तो ब्रह्मच होतो. हें सारांशभूत वेदांत-तात्पर्य सांगितले आहे. आतां ह्यापुढें सांगण्याचें व ऐकण्याचें राहिलें नाही. असें म्हणून गुरुजी स्तब्ध राहिले, तें पाहून मुलगी चकित होऊन केलेल्या श्रवणाचें मनन व निदिध्यासन करून चिरकाल समाहित होऊन स्वानुभूतीने गाते.

पद

(चाल. मम मनीं कृष्णसखा रमला)

मी चमकुन गेल्यें होतां ज्ञान ॥ ध्रु० ॥ नरनारी नगर विचित्र । स्थावरजंगम जें सर्वत्र । पाहत होते ते हे नेत्र, गेले भुलोन ॥ १ ॥ अहो मी झाल्यें सैरावैरा । आतां कैची येराझारा ॥ अंजुळि दिधली (ते) म्या संसारा, सार(तो) घेऊन ॥ २ ॥ देहीं असतां विदेहस्थितिनें । (तो) जितेपणी मी मरून, गुरुनें । कथित ज्ञानाग्निज्वाळनें, मोह(तो) जाळून ॥ ३ ॥ पूर्वघराला टाळा

खोविला । स्वानंदानें खोपा भरिला । (दिस) अंजुळि दिधली
 कुळशीळाला, अजिचा (दिस) सुदीन ॥ ४ ॥ आतां (मी) निःसंगचि
 होऊन । जनलज्जेलाही (मी) दवडून । परपुरुषाला आर्लिगोन,
 धिगाणा घालीन ॥ ५ ॥ कोणी म्हणोत मजला वेडी । परि मी
 आवृतिसाडी फेडी । भर लोकांमधि नागडी उघडी, फुगडी
 (की) घालीन ॥ ६ ॥ पूर्णानंदाची घागर । हाती
 घेवोनी हुंकार । करि काढोनी उंच स्वर, फुगडी घालून ॥ ७ ॥
 मीच जगाची उत्पादक । मी सर्वांच्या पूर्वील एक । मी अन्नचि
 मीं अन्न भक्षक, एक होऊन ॥ ८ ॥ इति स्त्रीशिक्षायां तृतीयं
 प्रकरणं समाप्तं ॥ ग्रंथ संख्या ६०० ॥ श्रीदत्तात्रयार्पणमस्तु ॥

स्त्री-गीतें (लावण्यगीतें)

(चाल - रामाची सीता फलपुष्प)

प्रश्न :- अग तूं अससी कुणाचि कोण गे बोल जासि कुठें
 अबले । इथं आलिस कोठुनि भले ॥ मायबाप भादलें कोण तुझा
 पति आपलें ॥ जात गोत तुवां जाणिलें असलें तरी तें बोले ॥
 तुवां काय कृत्य योजिलें ॥ आजपावत काय काय केलें ॥ तुज
 असें पुसिलें ॥ उत्तर ५ दे हें चांगलें ॥ नातरी पुढें चाले दत्तदास
 येथें बैसलें ॥

(चाल - माझे हातीची मुद्रिका)

उपदेश :- तुजें हित मीग बोलें ऐक ॥ ६० ॥ जेणें पावसि
 इहपर सुख । सत्यसत्यचि घेग भाक । न करीं बाहेर ठाक-
 ठीक ॥ १ ॥ रूप लावण्य सौंदर्य । असतां आंगि माधुर्य । देखे
 जातां नर्भिहि सूर्य । होईल तो गतिवीर्य । २ ॥ वृंदा निजधर्मा-
 हुनि मुकली । अहल्या साध्वी ही शिला झाली ॥ लंकाधीशें

सीता नेली ॥ ब्राह्मी जनकें पळविली ॥३॥ तेव्हां बाहेर तूं
होई । भूतराहीं अंतरीं ॥ साधनयुता तोषवि धर्मं तुं निजकांत
तेणें तारील तुज दत्त ॥४॥

पद

(चाल - ते माझे सोयरे सांगाती, नाम आळवित्ती विठोबाचे)

बाई सांभाळी आपुला हरी बाई सत्पदरज माखि
आतां ॥ ध्रु० ॥ बाळपणी त्वां उपयम केला । परी शास्त्रा न तो
मानला ॥ तरी त्यजीं महामोहभत्याला । बाई० ॥ १ ॥ कंठी
असुरभाव तंतु हा धरिला । तो अशिवचि पहा टांकी तोडुनि न
विचारी ॥ अहा बा० ॥ २ ॥ त्रिगुणात्मक गांठ पल्लवि कुणि
बांधिली । सोडि ती हवी जरी पूर्णसुखाची पैरवी ॥ बाई० ॥
॥ ३ ॥ आतां प्रवृत्ती कुंकुम फांस । धरी निवृत्ती तीलकाचि
आस । लाधे बरीच तुज मुक्ती खास ॥ परपुरुष नवरा करीं ।
सुमन रोजीं रति घे बरी ॥ मन उन्मनी झोंप घे बुरी ॥ बा० ॥
॥ ४ ॥ आपणा तूं म्हणवि न रजस्वला ॥ अथवा तूं म्हणविग
पांसुला । परी होसि प्रिय न हरिला ॥ बाई० ॥ ५ ॥

साध्वीधर्म पद

(चाल - पार्वती पूसे महादेवासी)

आतां करुनि एकाग्रता परिसा साध्वी धर्मा । एका भावें
तो आचरितां तुम्हां देईल शर्मा । नर्मा जोडुनि कर्मा उलंडुनि
स्वरुपीं रहाल बसुनि ॥ एके हो साजणी ॥ ध्रु ॥ १ ॥ दो नवऱ्या
जी भजे नारी ती ह्या लोकीं असती । इह लोकीं ती घेई अकीर्ति
मेल्यावर दुर्गति । जे जे पहाती ते ते म्हणती छि थु मरो ही

असती ॥ एके ० ॥ २ ॥ मरतां असतीस बांधुनि नेती यमदूत
 देउनि मारा । मारा भजलि म्हणुनि न थारा कोण न देती
 पितरां । घेउनि संगे पूर्वाऽपरो नरकीं पडे अवधारा ॥ एके ०
 । ३ ॥ साधुगुरूची हो तूं कन्या मग तूं होसिल साध्वी । मूढ
 मनाची सिंधुदयेची होउनि वाणी माध्वी । बोल बाई मोल कांहीं
 तुझे मग नोहे साध्वी ॥ एके ० ॥ ४ ॥ संसार सासुरा तुज
 नेदी थारा आतां वळ माघारा । सद्विचार माहेरघरा भीडभाड
 सोडुनि परा । पुरुषासंगे धिगडा घाली त्याहुनि नाणी मनि
 दुसरा ॥ एके ० ॥ ५ । काया वाचा मनं करुनि परपुरुषा तूं
 भोगि । आठ प्रकारें संशय सोडुनि होशिल मग तूं वेगीं । धन्य
 जाण मान्य बाई जेवीं या जगीं योगी ॥ एके ० । ६ ॥ माया-
 वरण लुगडीं फेडीं त्रिगुणवेणी सोडी । पापपुण्य सूत्र तोडी घे
 चवघांत उडी । कांतपदाची गोडी न दवडी आवडी आन बाई
 खंडी ॥ एके ० । ७ ॥ परावरतु देखसी जरी तरी हृदयग्रंथी
 तुटती । तेव्हांच जे माये सकळहि संशयघट फुटती । ऐशा धर्म
 लपतिल कर्म दत्तोऽप्यभितस्ते ह्यटति ॥ एके ० ॥ ८ ॥

कामशमन

(चाल - शांत हो श्री गुरुदत्ता, मम चित्ता - -)

अयि कामचि करी तोटा । तुज दाविल जनिमृतिवाटा
 ॥ धृ ० ॥ बाई ठाकम ठिक्का मोठा । कां दाविसि थाटामाटा ।
 आतां अमुचि न करीं थट्टा । आम्हीं धरील्या उपरतिवाटा ॥ चाल ॥
 तांबुलें लालि आलि ओंठा । आंगि दाविसि यौवनताठा । कां मिर-
 विशी शृंगार थाटा । व्यर्थचि हा तव श्रम मोठा ॥ १ ॥ कां उगिच

सरकविसी पदरा । कां करा करीसी न भारा । मिळे येथें क्षण-
भर थारा । चमकविसी व्यर्थचि हारा ॥ चाल ॥ रुप लावण्याचा
भारा । तर्तरेचा अलंकारा । न भुलो या अयि निःसारा । संसार
त्यजिला जो खोटा ॥ २ ॥ तूं म्हणसी असि मीं न इच्छीं । परि
करवी कुण बळें पच्ची । सुनो बात मायीं हें सच्ची । तेरी परीग
अससि तूं कच्ची ॥ चाल ॥ नेणसीग कामक्रोधाची । हे शक्ति
तव मति आंचि । हे करील तुजला लुच्ची । साचि होईल दे
खोटा ॥ ३ ॥ हा राजस खादड पापी । वैरी हा पहा बहुरूपी ॥ हा
घालिल तुजला टोपी ॥ दुःपुरचि हा जग चेपी ॥ चाल ॥ हा
विद्वद्वैर्या लोपी । हा तुमचीं पुण्यें कापी । हा तुमची थोरीव
दडपी । कोपरुपी रोखी हा करटा ॥ ४ ॥ इंद्रिये आणि मन मति
हे । तिनही किल्ले असतिग तूं हे । ठेवि स्वाधिन आन न पाहे ।
रंगरुपा नको भुंलु मोहें ॥ चाल ० ॥ दुजाशत्रू कामसमनोहे । हा
तुजला देईल पोहे ॥ तस्मात्त्वं जत्थबले हे । हरीभक्त्या हि
बलिष्ठा ॥ ५ ॥

प्रबोध

प्रबोध पहाट बाहेर जहाली उघडीं विवेकलोचना, उठीं
उठीं सत्वर बाई सोडि या मायाशयना ॥ धृ ॥ सरली अविधि
निशा आतां गाढतमा उरविना, गुरुप्रसाद अरुणोदय हा सांवर
साधनवसना उठी उठी सत्वरबाई सोडि या मायाशयना ॥ १ ॥
सृष्टिक्षणापासुनि येवढा काळ गेला तुज कळेना, येंतों मीग
काकुळती असमंजसहें पाहावेना, किती ढळवूं उठगे आतां उघडी
विचारलोचना ॥ २ ॥ ठाई ठाई स्वानुभवज्योती पाजळीलिया
ब्राह्ममुहूर्ती, द्वैत चुळ भरुनि ओतीं भ्रांतीं जेणे मग नुरती, दृश्यभास

तारापंक्ती जेथचा तेथचि लपती जीवचंद्राचीहि दिप्ती हळुहळु पाहें लपती ॥३॥ भेदकांडप कांडुनि बाई जन्ममूळ दळप दळी, सुटलीं मनवासुरें पळतील दूर तीं आकळीं, इंद्रियगाई निर्गुणवनी सोडूनि दे ह्या वेळीं, मग कामादिक चोरांची पर्वा न ये तुज बाळी ॥४॥ बाई विज्ञानार्कउदेता देहधी धुकें लपति, वैराग्य किरणें पडतां विषय कुमुदें वाळती, आशा तृष्णादिक आधि त्या मधि आपोआपचि मग मरती, परी मूढ मृगां विषयमृगतृष्णा भ्रमवी ॥५॥ तेव्हां आतां सोडुनि भ्रांती सावधान चित्त करावें, वासना शेजारीण ईच्या गृहा नच जावें, तत्त्वज्ञान निजगृहकृत्य स्वानुभवगेही करावें, मग मन भंगुनि तुवां लवकर दत्तमय व्हावें ॥६॥

सोवळें

(चाल - शांत हो श्री गुरुदत्ता मम चित्ता०)

असें कैसें सोवळें करिसी । दुजा शिवतां ओवळी होसीं० ॥४॥

पडे सूत्रावरी जरी चरण । तरी तुज ये ओवळें पण । मग न्हासी भडाभड पण । तुज असतां सोवळेंपण । जरी विरुद्ध बोले कोण । लागलाच तुज ये शीण । चडफडसी अग हे कोण । सोवळें मानि पूर्ण ॥ चाल ॥ वासना हे चांभारीण । आशा तृष्णा म्हारीण जाण । ममता हे पाहे डोंबीण । रजकिण हे ऐशी अहंता ॥१॥ एकभुक्त नक्त करिशी । हरिवासर एकादशी । हविष्यान्नं चातुर्मास खाशि । सेविसि नित्य तुळसी । देह शोषुनि निर्मळ होसी । ब्राह्मणा वाण देसी । मनु जपसी तीर्थे न्हासी । परि शुद्धि नसे तुजपाशीं । चाल ॥ कामक्रोधा धेंडा शिव होशी ।

दंभ लोभ मांगमानसी । मदमत्सर ह्यारां धरिसी । ह्या संगें
 शुचि कशि होसी ॥ असे० ॥२॥ कांती पाहुनि खवळे । काय
 करी भरजरी सोंवळें । मन विषयां पाहुनि पळे । काय करितां
 आचार बळें । अहंकार गौरवि उसळे । कशि येति हातीं फळें ।
 ईषणीच चित्त वळे । स्वच्छता कशि मग मिळे ॥ चाल । देह
 तापे संतत पोळे । शिण येतां जिव खंवदळे । नसतां सुख मुख
 वाळे । मग ढळे जनी मृती कैसी ॥३॥ बाई अससी अशी तूं
 द्वाड । हे सांड वाईट खोड । न करी तूं अशी बडबड । निगमाचि
 धरी वरी भीड । बोलाचि मनि नाणी तीड । स्वहिताची तुज
 असो चाड । आतां ममता अहंता सोड । सदसद्वस्तु नाड ॥ चाल ॥
 कामादिक अरि करीं आड । आतां सत्संगती सती जोड । हरी
 चरणीं धरी आवड । मग तूं सोंवळी होसी ॥४॥ अत्यंत मळकट देह ।
 पापपुण्याचें एक गेह । अस्थिमांसरुधिरसमूह । कफपित्तवातव्यूह ।
 तूं न धरी यावरी मोह । येथें घे तूं ऐसा ऊह । अत्यंत निर्मळ
 देह । धरसी चित्सुख संदोह ॥ चाल ॥ महदंतरमनयोराह ।
 वेदस्तज्ज्ञानेनेह । शौघ्यं तेन शुचित्स्वं ह । दत्ताला प्रियतम
 होसी ॥५॥

सौभाग्यसुंदरी पद

(चाल - उद्धवा शांत०)

सौभाग्य सुंदरी गौरी । दौर्भाग्य माझे वारि ॥ धृ० ॥
 जसि शंकर तुजवर प्रीती । ठेवितो संतत चित्तीं ॥ पती मजवरि
 प्रीती । तसि ठेवो संतत मुमती ॥ चाल ॥ सौभाग्य सुंदरी
 गौरी । गिरिधर शंकर नारी । परिहरीं दुःखें सारी । मज धरी
 स्वकरीं गौरी ॥१॥ मम भर्ता वल्लभ होयी । ऐसा तूं मज वर

देई । सांभाग्य अक्षय देई । रूपही उत्तम देई ॥ चाल ॥ यश
 देई भाग्यहि देई ॥ पुत्रपौत्र उत्तम देई । धनधान्य अक्षय देई ।
 सर्वकाम दे ईश्वरी ॥२॥ वदली अरुंधती ऐसी । ख्यात्याख्यभृगु-
 पत्नीसी ॥ मग ख्याती प्रार्थी तीसी । फळ आलें यास्तव ऐसी
 ॥ चाल ॥ भाव ठेवुनि निजमानसी । जी नारी प्रार्थीतीसी ।
 सौभाग्य सुंदरी खुशी । होईल हे मनि निर्धारि ॥३॥

प्रार्थनाश्लोक

सौभाग्यसुंदरीं वंदे गौरीं गिरिशवल्लभाम् ॥
 सौभाग्ययक्षयं देहि भर्तुर्वर्लभतां मम ॥१॥
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ॥
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे ॥२॥

सासुरवास पद

(चाल - अहारे कृष्णा०)

अहा मायबापा लोटुनि देशी । मज दिन-निशीं सासुरवाशीं
 ॥ धृ ॥ चितोबा मामाजी फजिती माजी । करिती प्रवृत्ती सासू
 मज भाजी । अहा० ॥ १ ॥ तृष्णा हे नणदूली लावालावी भली
 करी । लावी कली आपण हो भली ॥ अहा० ॥ २ ॥ चावट
 दीर हे काम क्रोध लोभ ॥ शांतीशेजे घरीं जातां देती क्षोभ ॥
 अहा० ॥ ३ ॥ वन्सानी माझी पुरविली पाठ ॥ रति आकाबाई
 पाडिती फूट ॥ अहा० ॥ ४ ॥ किती करूं धंदा किती काढूं
 चेंदा । माहेरीं एकदां ने मज गोविंदा ॥ अहा० ॥ ५ ॥ समा-
 धान भोजन नच एक दीन ॥ न मिळे यथें दीन झालें निशिदीन
 ॥ अहा० ॥ ६ ॥ उपकार कोणा न येचि करुणा ॥ अहंकार
 टोणा पती मारी तरुणा ॥ अहा० ॥ ७ ॥ बाबा आतां होतें मी
 निःसंग ॥ पर पुरुषाचा करुनियां संग ॥ अहा० ॥ ८ ॥

(चाल - सिद्धर भरिला भांगीं कुंकु०)

दत्ता ये लवकरी ॥ वाट पाहें मंदिरीं ॥ धांव घे झडकरी ॥
मज धरि पदरीं ॥ गांजिलें संसारीं । सुख नसे तिळभरी ।
अपराध बहु जरी । करिं परि अंतरीं ॥ न धरीं नरहरी । मज-
वरि कृपा करीं । प्रवृत्ति सासु मारी । कसि वांचुं घाबरी ।
तृष्णा ही वन्त्सां भारी । जाचिते परोपरी । काम भावोजि हरी ।
गांजि निरंतरी ॥ मन मामजि दूरी । फिरवि क्षणभरी ।
विसांवा नेदि भारी । भ्यालें मीं अंतरीं ॥ अशि कशी या घरीं ।
काळ कंठु यापरी ॥ बोलाहो ह्या उपरी राहति शरीरीं । प्राण
केवि सुंदरी । मी विटें यापरी ॥ समजुनि मनि हरी । जाच हा
त्वरा करीं । भेट देई नरहरी । गांठ पडे तुझि जरी ॥ मंग त्यां
अवसरी । हीं भिवुनी सारीं । माकडें कुठें तरी । लपतिल निर्धारी ।
मग तुझ्या जिवावरी । सुखि मि निरंतरी ॥१॥

(चाल - एका शोणितापूरीं बाणासूर०) (किरवाणी)

जया रूपीं ठकली वेदवाणी ॥ तया दत्ता जोडितों दोन
पाणी ॥ धृ० ॥ व्यर्थ माझे वाणीला दिधला शीण ॥ जया रूपां
नेणती वाणी निपुण ॥ प्रजाकाम धन योगें या धरी कोण ॥
प्राणा जिकुनि ठकले परि ज्या नेणें कोणी ॥१॥ आत्यंतिक सुख-
सन्चिद्रूप अभेद ॥ हा वेदांत सिद्धांत निविवाद ॥ हेचि स्मरतां
भजतों सोडुनि खेद ॥ बुद्धिग्राह्या अतींद्रिया ऐक्यपणीं ॥२॥ तो
हा दत्त मजहूनी दूर नसे । सर्वांतरी साक्षित्वें एकचि विलसे ॥
त्याहुनि कांधिही मीही भिन्न नसें ॥ ऐसें वेदें ठरतां केंची माय
भेणी ॥ ३ ॥

(चाल - आम्हां घरीं ग पाहुणे)

(समयाळु किति आला ग तुझा पती)

जरी यावे पाहुणे घरीं । प्रेमसडामार्जन करीं । मग येती
नरहरी ॥ १ ॥ आण वेगें आवडी जळ । भक्तिभूषा सुविमळ ।
आणि सुमनाची हो माळ ॥२॥ अहंकार धूपजाळ । उर्जाळि सोहं
दीपमाळ । खाद्य सर्वस्व रसाळ ॥ ३ ॥ नवविध भक्ति नवू ।
पक्कानें करी मवू । दत्त हर्ष देखुनि बहू ॥४॥ सावध तूं आतां
दळू । आरंभींग हळू हळू । गाइं दत्ता जो दयाळू ॥५॥ श्रद्धाभक्ती
जोडुनि पेडें । वैराग्य खुंटा दृढें । धरि साधन बळें ओढे ॥६॥
दळूंग बाई दळू । संचित्क्रियमाण दळू । प्रारब्ध शेष ते चाळू
॥७॥ दळूंग बाई दळू । जन्म मरण हे दळू । स्वाधिष्ठानीं तत्त्वे
गाळू ॥८॥ दळूंग बाई दळू । उपाधि सकळहि दळू । तीन्हीही
गुण ते गाळू ॥९॥ दळू ग बाई दळू । निःशेष सकळहि दळू ।
जेणें यथें पुन्हां न दळू ॥१०॥ कर्म भोगा दळतां हाता । खेदफोड
उमटे मोठा । विवेकें जिरवी खोटा ॥११॥ ऐसे गातां दळतां
दळतां । दत्ता कीव आली मग जीवता । हरुनी दे सायुज्यता ॥१२॥

(चाल - चल सखये पाहुं हरि तो गोकूळी

काला झाला खेळता कृष्ण आला)

नर जन्मा येउनि पूर्वीं कर्म केली न बरवीं । दणवीली भारें
उर्वी ॥ १ ॥ मातापीता इष्टभ्राता उपदेष्टा दाताभर्ता । भयहर्ता
चुलता ज्ञाता ॥ २ ॥ सकळांयां द्वेषी निंदी वाग्वाणें हृदयें भेदी ।
विषयसुखीं सदां आनंदी ॥ ३ ॥ कुळाकूळ न विचारी । भक्ष्या-
भक्ष्य न निर्धारिं असि वि टेंमी यापरी ॥ ४ ॥ कायीक आणि
वाचीक । मानसिक सांसर्गिक । केले हो म्यां बहु पातक । स्पृष्टा- ।

स्पृष्ट ज्ञाताज्ञात । भुक्ताभुक्त पीतापीत । करिं पापें मी सतत
 ॥६॥ सर्वपाप अति पाप । बहुपाप उपपाप । आचरीं मी पापरूप
 ॥७॥ अणि संकलीकरण करि मलिनीकरण जाण जातिभ्रंश-
 करण प्रकीर्ण ॥८॥ प्रमादेंहीं घडलीं कीती बुद्धिपूर्वक अमित
 होती । अयंताभ्यासें कीती ॥ ९ ॥ ऐसि पापें करि मी परी ।
 तिलभरी नभि अंतरीं । विषयसुखविरह न करीं ॥ १० ॥ मग
 भोगें उठले रोग । देह झाला कृश बेरंग । स्वासें कासें हाले आंग
 ॥११॥ माझे माझे ज्यां ज्यां म्हणे । टाकिले मज त्याणें त्याणें ।
 यमदूतीं केले पेणे ॥१२॥ शतवृश्चिकदंशव्यथा । होयि जेवीं तेवि
 सर्वथा । लिंगदेहा ओढिता व्यथा ॥१३॥ यममार्गी जी जाचणि ।
 वैतरणी जी दे भेणी । कशी सांगावी ती कोणी ॥१४॥ बहुपाशें
 बांधुनि नेती । तप्तधूळी पाया जाळिती । रविकिरणें खर पोळीती
 ॥१५॥ शंकुतुल्य कंटक रतती । क्षुरधारासम शिळापंथी । पाय
 फाळूनी टाकीती ॥१६॥ शिलावृष्टी वज्रवृष्टी । ज्वलदंगाराची
 वृष्टी । पडे तप्तजलवृष्टी ॥१७॥ काकगृध्र बहु डोचीती । सूचि-
 मुख किडे डसती । अग्निसमा वायु जाळीती ॥१८॥ कोठें खात
 कोठें गर्त । कोठें पीडे शीत ध्वांत । ऐसा कष्ट यमपंथ ॥१९॥
 रक्तपाणी वैतरणी । गर्जताती ऐकुनि प्राणी । हाहाकारें पिटिती
 धरणी । २०॥ द्विजां अंतीं कृष्णगोदान । न देति त्या गरि लावून ।
 दूत नेती जेवीं मीन ॥२१॥ अस्थिमांसरक्तरूपीणी । घोरकाया
 वैतरणी । तरावी हे कैसी कोणी ॥२२॥ यममार पुढें दारुण ।
 सोसिल तो केवि कोण । दैवयोगें नये मरण ॥२३॥ कर्वतीनें
 कातरती । तप्तभूमीवरी लोळवीती । कुहाडीनें बळें तोडीती
 ॥२४॥ कढईत घालुनि तळति । रगाड्यांत रगडीती । त्रिशुलानें

हृदय भेदीती ॥२५॥ तप्ततैल पिववीती । वृक्षावरी उलटा
 टांगिती । आतां बोल मार कीती ॥२६॥ चवऱ्याऐंशींलक्ष नरक ।
 त्यामध्ये जें घडे दुःख । त्याचा कोण कसा करि लेख ॥२७॥ ऐसि
 यातना भोगोनी । पापशेषें नानायोनी । भोगि पराधीनपणीं
 ॥२८॥ थंडी ऊन पाउसपाणी । वारा वावटळ सोसूनी । घेण्या-
 साठीं तिर्यग्योनी ॥२९॥ शुभाशुभ सम होतां । पापचिन्हें घेऊनि
 नरता । लाधली हे मजला आतां ॥३०॥ मातापित्याच्या संयोगें ।
 रक्तवीर्यें कर्मभोगे । उपजली प्राक्तनसंगें ॥३१॥ मातृगर्भी मळ-
 मूत्रांत । लोळलीं जरापुवीत । जाळी जठराग्नि सतत ॥३२॥
 ऐसे जातां मास सात । ज्ञानार्क झाला ऊदीत । मग सर्व झाले
 स्मृत ॥३३॥ तेव्हां निश्चय केला दत्ता । करि येशुनि मुक्ती
 आतां । मग सेवीं तुज मी कांता ॥३४॥ मग देवें मुक्ती केली ।
 तेव्हां अकस्मात झाली । अविद्या रात्र भली ॥३५॥ मोहमयी
 मदिरा प्याली । मायाशय्येवर निजली । संसारस्वप्नें पाहिलीं ।
 आज उदेले प्राक्तनपुण्य । तुष्ट झाला दत्त शरण्य । दत्तदेव जो
 वरेण्य ॥३६॥ ज्ञानपहांट आतां झाली । निद्रा कांहीं कडसरली ।
 मग दळूं आरंभली ॥३७॥ जन्ममूळ दळप दळूं । अणि मरण
 पुढें टाळूं । आत्मीं मी ह्या स्वरुपा पाळूं ॥३८॥ अहंकार दळप
 दळूं । मायावरण पीठ गाळूं । विक्षेप स्वरुपा घोळूं ॥३९॥
 उपाधी दळपा दळूं । द्वैत पीठ मग तें तळूं । शुद्ध सत्त्व स्वरुपा
 पाळूं ॥४०॥ ऐसे दळप बाईग दळूं । निःशेष सकळहि दळूं । सर्व
 ब्रह्म असें सांभाळूं ॥४१॥ असें दळतां अविद्या रात गेलि विज्ञा-
 नार्क उदेला । जीवचंद्र दडपला ॥४२॥

(चाल — पांच पोळिया तीन भाकरी०)

(फटंक्याची चाल)

श्रुति सासु इशा सासुरा । सच्चिदात्मा तुझा नवरा । तूं
आलीस या संसारा । स्वानुभवा घरि तुझा घरा । नव न जा
अभिमान माहेरा ॥१॥ साजणी उपदेश हा बरा ॥ धृ० ॥ देहा-
त्मधी परदारा । सोडि झाडी अविचारकेरा । क्षमा सडा दे या
घरा । भरुंठेवि अहिंसा निरा । लेईं देहि भक्त्यलंकारा
॥साजणी०॥ ॥२॥ श्रद्धा जळीं स्नान आचरा । ऱ्हीवसना परि-
धान करा । सत्क्रिया रांधप करा । तेंचि वाढा परमेश्वरा । यांत
कसोरी नच आचरा ॥साजणी०॥ ॥३॥ वैराग्य कुंचा धरा ।
तुम्ही झाडा इषणा केरा । ज्ञानदिवा उजळा बरा । आतां
सुमनसे जप करा । स्वात्मसुख दे मग नवरा ॥४॥ साजणी० ॥

(चाल — मंडपी बैसले नवरीचे भाऊ०)

साजणी परिसें तूं सौख्य हेतू । दृढ राहे धर्म सेतू न घडेग
मंतू । धर्म केतू भला हा ॥१॥ आदि सोमा त्वां वरिला । मग
गंधर्वाला तिजा अग्नि पति केला । मन मनुष्याला परि तुला न
सूख ॥२॥ दागिनेग सुरेख भोजन चोख चोळि लुगडीं थळीक ।
घनधान्य लेंक बहुपरि ऊणें सूख ॥३॥ चुकलें याचें मूळ ऐक,
परपुरुषा देख, विद्यमान सुरेख हाचि नाथ एक संनिध नित्य
असे ॥४॥ या देहीं विलसे सर्वदा भासे, रत्यर्थ देतसे तो रमण
तो दीसे । शोधितां कोश पांच ॥५॥ होतां याची भेट साच,
लाभे सर्व हाच, चराचरनिच उंचग अन्य नच याहुनि सत्य जाण
॥६॥ श्रद्धाभक्तिज्ञानपूर्णें नसतां हा रमण न दिसेचिग म्हणोन
साधी हे आण दत्तदेवाची तुज ॥७॥

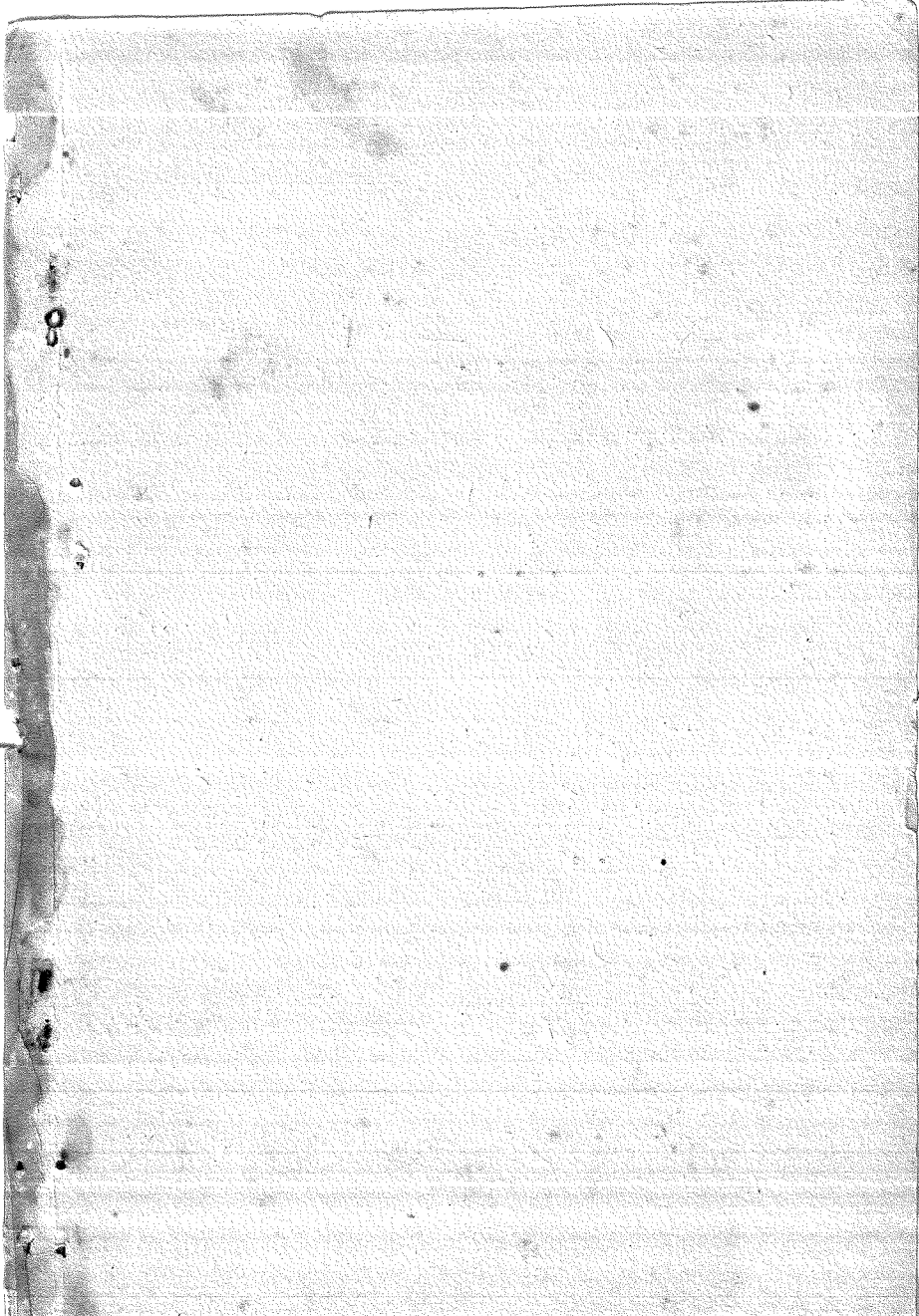
(चाल - जयदेवी अन्नपूर्ण०)

लक्ष दे दत्तचरणीं सुविचार मर्नि आणीं ॥ परिसें साजणी
उपदेश तुज कोणी ॥१॥ केला कां तूं राणी, होवुं पाहसीं झणीं ।
कशाला फणिवेणी, व्यर्थ लुगडीं लेणीं ॥२॥ यमपाश हा मणी,
तोडिल कि ऊन पाणी, चुकविल मार भेणी, बोल आतां रमणी
॥३॥ टिळे उटि जाचणीं, शमविति कीं अणि, भुललिस चुडेक-
कणी, गौरव भरणीं ॥४॥ परतविन दूतां क्षणीं, भुलुं नको तूं
झणीं, मायबाप भावभेणी । मुलेंसुना व्याहि वेणी ॥५॥ धणि
तुझे नहे कोणी । जाचतिल खाणि पिणि । देहही पडे धरणी ।
एकलाचि मसणीं ॥६॥ उघडे नाघडेपणीं, शुभाशुभ करणि, लागे
मागे तूं पाणी, जोडुनि गाऱ्हाणीं, सांग गे दत्त चरणीं, तोचि हरे
भावभेणीं ॥७॥

(चाल - पंचमी बुधवारी पुष्य नक्षत्र०)

बायि गायी बघ या पांच त्याची पाहे पांच पांच वासुरें
वळखी साच ॥१॥ एकाहून एक गूणी त्या प्रत्येक भिन्न वर्णी
ओळखी धरुनी खूणीं ॥२॥ पैलि निळी हं बीजपाळी दुजी धूम्रायं
सांभाळी तिसरी रंबीजपाळी ॥३॥ वंबीजा टवळी चौथी पांचवी
पिवळी लंवती ह्या पांचा वळखी चित्ति ॥४॥ प्रतिशब्द पहिली
करी दुसरी सोंसों उच्चारी भूगूगू तिसरी करी ॥५॥ बुलूबुलू
चवथी बोले पांचवि कडकडा बोले ह्या शब्दा धरि तूं बोले ॥६॥
वदे पहिली स्पर्श दूजी सर्वा दावी स्वरूप तीजी चवथी दे गोडी
गाजी ॥७॥ पंचवी सुवासिक घ्यावि ह्या वळखुनि एकएक
पावसी मग तूं सूख ॥८॥ सत्ता दूध काडुनि यांचें जरि तें हृदयीं
तुझे साचें दर्शन होय तुज दत्ताचें ॥९॥

स्त्रीशिक्षा समाप्त

श्रीवासुदेव निवासाची प्रकाशिते :

- १) शिक्षात्रयम् (संस्कृत)   २) श्रीदत्तमाहात्म्य (प्राकृत)
- ३) श्रीदत्तचंपू (संस्कृत)   ४) श्रीसप्तशति गुरुचरित्रसार (प्राकृत)
- ५) श्रीसत्यदत्त पूजा-कथा (सार्थ)
- ६) नित्यउपासनाक्रम (संस्कृत-प्राकृत संमिश्र)
- ७) द्विसाहस्री - सुबोधदर्शन प. पू. दत्तमहाराजांची प्रवचने
- ८) श्रीदत्तभावसुधारस स्तोत्र (संस्कृत)
- ९) श्रीदत्तलीलामृताब्धिसार (प्राकृत)
- १०) श्रीकृष्णालहरी (संस्कृत व सार्थ समश्लोकीसह)
- ११) श्रीनारायणस्वामी चरित्र (प्राकृत)
- १२) श्रीगुरुदेव चरित्र - श्री. प. प. टेंबेस्वामी चरित्र (प्राकृत)
- १३) श्री. प. प. लोकनाथतीर्थ स्वामी चरित्र (प्राकृत)
- १४) जीवनगंगा (प पू. योगिराज गुळवणो महाराज चरित्र)
(भाग १ ते ४ प्राकृत)
- १५) स्मर्तृगामींच्या स्मृति (प्राकृत)
- १६) श्रीसद्गुरुसाधक सुसंवाद (प्राकृत)
- १७) श्रीवामन त्रिपदी (प्राकृत)   १८) श्रीगुरुमहात्म्यम् (संस्कृत)
- १९) श्रीदत्तवाक्सुधा प.पू.दत्तमहाराज कवीश्वर चरित्र (प्राकृत)
- २०) योगवाणी (सिद्धयोगोपदेश) मराठी अनुवाद
- २१) सूत संहिता रहस्य (प्राकृत भाग १ व २)
- २२) श्री प. प टेंबे स्वामी प्रश्नावली
- २३) श्रीदत्तात्रेय शोडषावतार पूजाविधान (३ व १६ अवतार कथांसह-संस्कृत)
- २४) श्रीदासबोधातील नवविधाभक्ति (प्राकृत)
- २५) महायोगविज्ञान (प्राकृत)
- २६) माघ माहात्म्य (प्राकृत)   २७) स्मृति सौरभ

श्री. प.प.टेंबेस्वामी विरचित आगामी प्रकाशने

- १) सार्थ श्रीदत्त काव्य (श्रीगुरुचरित्र त्रिशती काव्य)
- २) सार्थ कुमार शिक्षा   ३) सार्थ युवाशिक्षा   ३) सार्थ वृद्धशिक्षा